

**Művészet és történelmi valóság Kemény Zsigmond:
Zord idő című regényében**

**Egyetemi doktori értekezés
Írta: Dr. Czár Jánosné Sággy Ilona**

**A témát adta: Dr. Csukás István
egyetemi tanár**

TARTALOMJEGYZÉK

I.	Bevezetés	2 - 3.	old.
II.	Kemény történelemszemlélete	4 - 23.	"
III.	A Zord idő történelmi háttére	24 - 37.	"
IV.	Kemény: Zord idő című regényének elemzése	38 -117.	"
	1. Források és történelemszemlélet	38 - 42.	"
	2. A Zord idő cselekménye	43 - 89.	"
	3. A regény jellemei	90 -112.	"
	Martinuzzi	90 - 95.	"
	Werbőczy	96 - 99.	"
	Turgovics	100 -102.	"
	Frangepán	103 -105.	"
	Izabella	106 -107.	"
	Barnabás és Elemér	108 -111.	"
	Deák Dániel és István	112.	"
	4. A Zord idő szerkezete	113 -115.	"
	5. A mű nyelve	116 -117.	"
V.	Összegzés	118 -122.	"
VI.	Jegyzetek	123 -131.	"
VII.	Névmutató	132- 133.	"

BEVEZETÉS

Kemény Zsigmond legnagyobb igényű s legérettebb műveiben újra visszatér a történelemhez. Csak hazai, illetve erdélyi tárgyakat választ, ennél azonban lényegesebb, hogy a helyszín nem a legfontosabb kellék; a lényeg: sors és ember, történelem és személyiség félelmes, mindig tragikus kimenetelű összecsapások színjátéka.

Nem boldogító, katartikusan feloldó, inkább kínzó művek ezek.

Hőseik lassan morzsolódnak fel, amit az író felmutat általuk, nem a törvény nagysága, szépsége, hanem az emberi mértékkel megítélt lét abszurditása.

Kemény történelmi regényeinek sorában igen kiemelkedő helyet foglal el a nemzeti történelem legátfogóbb látomása a Zord idő, mint az írói művészet és a történelmi valóság nagyszabású kompozíciója.

Keménynek már a korábbi műveiben is felfedezhetők írói egyéniségének kiváló tulajdonságai, de olyan csodálatos harmóniában sehol sem találjuk, mint a Zord idő lapjain.

Nehéz eldönteni, hogy az élet apró jelenségeire oly érzékenyen reagáló lélekbuvár, a korviszonyokba mélyen betekintő politikus, vagy a gazdag, de mindig fegyelmezett képzelettel megáldott író - aki legelvontabb eszméibe is életet tudott önteni - mulja-e felül egymást a Zord idő monumentális képeiben.

A regénynek a történelemhez való közelsége, valamint az írói fantázia gazdagsága ösztönzött arra, hogy

disszertációmban arra a feladatra vállalkozzam, hogy kísérletképpen egyrészt a Zord idő konkrét forrásait vizsgáljam és rámutassak azokra a helyekre, melyek a történelmi valóságot tükrözik, másrészt pedig bemutassam a fiktiiv képekben rejlt írói művészetet.

A feladatot különösen azért tartom érdekesnek és szépnek, mert a Kemény Zsigmond művészetével foglalkozó szakirodalomban ilyen irányu kísérlettel nem találkoztam.

Disszertációm kiindulópontja Kemény történelemszemlélete, mert az az eszmei fejlődés, melynek következménye a Zord idő c. regény megírása - így válik érthetővé.

A Zord idő történelmi háttérének bemutatásával, valamint a konkrét források megjelölésével hitelesítő kolo-ritot szeretnék adni a regényben bemutatott történelmi valóságnak.

Szükségesnek tartom a regény elemzését a cselekmény, a szerkezet és a nyelv szempontjából, valamint a szereplők bemutatását a fiktiiv és a valóságos elemek összhangjában.

Kemény Zsigmond történelemszemlélete

Kemény Zsigmond nevelő hatású irodalmat akart nyújtani olvasóinak, "jogosan emlegetett alkalmazkodóképessége mutatkozik meg abban, hogy az Élet és irodalom-ban kifejtett elveken túlhalad, az új közönség igényeit kezdi kipuhatolni, s a maga nevelő célzatait az ő körükben is érvényesíteni kívánja." /1/

Pályakezdekésekor megjelenő írásai is újszerű, sajátosan egyedi koncepció hordozói: a magánélet és a közélet problémáira oly érzékenyen reagáló író a tragikum eszméjét állítja középpontba.

Vajon mi a magyarázata ennek a teljesen új, erkölcsi és politikai vonatkozásban egyaránt nevelési célzatu elképzelésnek?

A tragikum elvének szerepe Kemény nézeteiben, morális és politikai szemléletében irodalomnevelő szándékaival kapcsolatos.

Nemcsak korának olvasóira gyakorolt nagy hatást, hanem a XX. század problémakereső, történelmi összefüggéseket meglátó, a magyarság sorsát pesszimizmussal szemlélő embereire is.

"A tragikum elmélete és gyakorlata, úgy, ahogy az Keménynél jelentkezett, a későbbi évtizedekben, s különösen a két világháború közti korszakban, a tragikus magyarság elméletének egyik üsztönzőjévé tétetett meg." /2/

Ha tüzetesen megvizsgáljuk a Kemény értékeléseket, joggal megállapíthatjuk, hogy az objektív és korszerű értékelést azok a titokzatos vonások nehezítették, melyek

Gyulai Pál 1854-es bírálata óta egyre szaporodtak a Kemény-portrén.

Gyulai - tévesen - a szkeptikus Keményt rajzolja meg, az emberi gyarlóságok nagy íróját. Állításának magyarázatául valószínűleg a Szív Örvényei, a Ködképek a kedély láthatárán, a Szerelem és hiúság olykor szomorkás hangulata szolgálhat - vagy esetleg a forradalom utáni röpiratok és a Széchenyi-tanulmány.

Gyulai figyelmét elsősorban a Kossuth és a szabadságharc eszméivilága elleni támadás kötötte le.

A komplex Kemény-portrét mellőző Gyulai bírálat mégis figyelemreméltó "... Gyulai az, aki Kemény tragikum-szemléletére igen határozottan hívja fel a figyelmet; ő veszi észre, hogy Kemény regényei tragikaibbak tragédiáinknál ..." /3/

Gyulai értékelésének bizonyosan nagy szerepe van Péterfy Jenő Kemény-portré rajzában, amely a Gyulai-féle tragikumot ~~immanens~~ tartalmunak ítéli.

Péterfy a lélektani hasonlóság tragikus titkai nyomán, a saját énjéhez hasonló lelki tragédiát keres hősnél, kevésbé figyelve Kemény Kossuth-ellenességére.

Mi lehet ennek a lélektani hasonlóságnak a titka Péterfy és Kemény között?

Péterfy érvelése szerint: "Kis benyomások is úgy érintették kedélyét, mint zaj az idegbeteget. Lelkében a sutogás százszoros visszhanggal erősül, s mint súlyos léptek kongás hangzik magas boltívek alatt." /4/

Az elfogult, lélektani asszociációkat kereső Péterfy a hősével való azonosulás mámorában megfeledkezik arról, hogy tényeket vizsgáljon. Megítélésében a kizárólagos végzet szerepét hangsúlyozza, ahol az egyén küzdelme nem igazi harc, csupán vergődés.

Kétséggel a Péterfy-féle Kemény-portré a romantika végzetelméletét juttatja eszünkbe, mégis meghatóan szépnek érezzük.

A portré érdekessége, hogy a szangvinikus lelkialkatu, láva-egyéniségű Keményben különös fegyelmezettséget fedez fel: "Esze a fátum szerepét játszotta érzelmei fölött; az egyén vágyainak hallgatást parancsolt, s a sívár elszánás egynemével koporsóba szorító szívét, midőn az még erősen dobogott." /5/

Beksics Gusztáv /1883/ tovább misztifikálja a Kemény-legendát, még naivabbul eszményeit, mint Péterfy. Az egyoldalú Beksics-portré - éppen a tulzott eszményítés miatt - a realitás tárgyilagosságát mellőzi.

Pozitivuma csupán a gazdag ismeretkörökkel rendelkező író-egyéniség bemutatása, de torz az a megjelenítés, amelyben a nagy szónok erényeivel bíró, a forma tökéletes szépségére törekvő Kemény Zsigmondot mutatja be.

Érdekes a két világháború közti Kemény-értékelés.

A XX. század e kaotikus időszakának történelembölcse-lői a tragikumot és a fátumot a magyar történelem lényegének tekintik, s azért választják Keményt példaképül, mert ő a végzet elfogadására tanít.

Ez a tanítás megnyugtatónak bizonyulhatott a két világháború közötti időszak pesszimista kilátásai miatt.

Ezenkívül Kemény aggályoskodó, a kálvinizmuson nevelődött erkölcsiségét tekintik sajátosan magyar politikai és erkölcsi magatartásnak.

A reménytelenséget tükröző két világháború közötti korszak Kemény-portréjából indul ki Szerb Antal is, aki felismeri Keményben a finitizmus elméletének az őseit, s magyar fatalizmusát rokonítja Arany Jánoséval.

Ez a megítélés azért jelentős, mert a finitizmus elmélete még tovább fejleszti a Kemény-féle végzetszemlélet elmélyülését.

Kemény erkölcsi eszmerendszerének, tényleges szemléletmódjának első nagy kutatója Horváth János, az előző Kemény-értékelésekkel ellentétben azt hirdeti: Kemény arra akar tanítani, hogy megmeneküljünk a végzettől, illetve bölcs előrelátással irányítsuk a végzetet.

Az ábrándokat a tragikum, a végzet elhárítása céljából kell kerülnünk.

Horváth János Széchenyiből kiinduló, Kemény végiggondolta eszményt állít fel, amelyben nem egyeduralkodó szerepű a tragikum és a fatalizmusnak sem tulajdonít különösebb jelentőséget.

Horváth János sok pozitívummal bír, teljesen új értékelésének hibája: a felállított eszményt a "nemzeti klasszicizmus" fogalma alá vonja, elszakítja Keménytől, ezzel kiragadja a konkrét történelmi környezetből. Ilyen módszerrel próbál közelíteni a tehetetlenségig menő óvatosság tanához.

A Horváth János megfogalmazta keményi erkölceszményt Martinkó András elemzi.

A tragikum elvét Kemény pozitív politikai gondolkodásával hozza összefüggésbe, s helyesen utal a tragikum-elv külpolitikai hátterére is.

Helyesen csatlakozik Martinkó Horváth János álláspontjához, miszerint: a végzet nem megfejthetetlen.

Amennyiben Kemény hitt a végzetben, úgy óhajtott a végzetnek tekintette az ország polgári átalakulását.

Természetes, hiszen tagja volt a birtokos osztálynak, így ezért is, s egyéb objektív okok miatt is a magyar polgárosodás alapjául a birtokos nemességet óhajtotta.

Polgárosodási eszménye: Széchenyi. Több vonatkozásban azonban módosítja a nagy eszmény elképzeléseit.

A tettek okát még aprólékosabban vizsgálja, mint Széchenyi; s a szituációkat meghatározó tényeket is szenvedélyesebben kutatja.

"Kemény mindig a tettek szülőit, a helyzetet meghatározó tényezőket keresi, mert - ugymond - ha nem nézünk az események mögé, ha nem keressük az okokat, akkor minden jelenség értelmetlen tétova tényezők halmaza." /6/

Kemény Zsigmond 1849 előtti történelemszemléletét vizsgálja Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt című tanulmányában.

Barla tanulmányának megalapozott érvelései visszautasítják a fátum tulzott szerepét.

Kétséggel tévednénk, ha Kemény szorongásaiban csupán a fátum elkerülhetetlen tudatára ismernénk.

Tény az is, hogy Kemény tiltakozik legjobban a körülmények előtti meghódolás a "a sorsnak gyáva maga aláadás" ellen.

Politikai credója arra ösztönzi, hogy a még reménytelennek látszó helyzetekben is termékenyítő eszméket találjon új körülmények teremtésére.

"A fátum-hit a gyengék menedéke. Ő azért veti el, mert az eszélyesen kiszámított tettek elhárító és védelmező szerepétől vár mindent." /7/

Igaz-e Barla érvelése, mely elhárító és védelmező szerepet tulajdonít az eszélyesen kiszámított tetteknek?

Eszerint hibát nem szabad elkövetni, mert a végzetet mindig tragikai vétségek váltják ki.

Kemény a történelmet alakítja olyanná, hogy a végzet villámcsapása válaszoljon a hibákra, mulasztásokra.

Fölmerül a kérdés: ő alakítja ilyenné a történelmet?

Hiszen a történelmi valóság objektivitása annak a végzetszerűségnek a hordozója, melyet Kemény regényei bemutatnak.

"Meghatározásai egyikében sem etikai princípiumból indul ki, hanem közéleti, írói tapasztalataira támaszkodva analitikus úton jut el az általános összegzésig. Éppen ez az analitikus hajlam teszi rendkívüli fontosságúvá Kemény mindennapi életében a megfigyelést." /8/

Ha Kemény 1848 előtti küzéleti tevékenységét vizsgáljuk, figyelemre méltóak a Napló-ban leírt sorai:

"Ma ebéd után Wesselényivel beszélgettünk afelől: célszerű volna-e magamat követte választatni? Én kijelentém - s ami igaz is -, miként legkevésbé sem vágyom a hivatásra. Ő - mint szokása - a haza iránti tartozásokról s más, magas kötelességekről tett említést, melyek igénylik, hogy még ellenszenvemet is legyőzve, ne tagadjam meg a közügyektől azon áldozatot, hogy akkor is fáradjak, mikor sikert nem remélhetek." /9/

Keményre meggyőzően hatottak Wesselényi szavai:

"... ajánlám magam, ha kíváztatik, követségi kandidátusságra mert egyébaránt is a diéta hosszasan most nem tarthat..." /10/

Keménynél 1848 előtt a haza sorsáért való tenniakarást annál inkább igaznak kell éreznünk, mert vivódó, a haza ügyén örökké problémázó egyéniségéből fakad.

A tényeket állandóan analizálja, s aggódik, mert tudja, hogy az ország nem maradhat régi helyzetében és az elkerülhetetlen változást elfogadni legalább annyira veszélyes, mint ellene szegülni.

Gondolkodására erősen hat Széchenyi 1840 körüli megtorpanása.

Kemény tudja, hogy a rendi alkotmány elmaradottságban tartotta az országot, de felismerése szerint az elmaradottság bizonyos védelmet nyújtott az ismeretlen veszelmekkel szemben.

Ha Kemény 40-es évekbeli szemléletének tükrét keressük, egyértelműen megtaláljuk Gyulai Pál című regényének lapjain.

Ez a mű a kikerülhetetlen végzet tragikus krónikája. Ebben a regényben a végletekig fokozódnak Kemény szorongásai, aggodalmai, s mindezek a katasztrófa-sejtelmek, amelyek felvillantak az Élet és ábránd c. művében.

Kemény itt azt vallja, hogy a sokfelől veszéllyel fenyegetett nemzetek életében a politikai élet irányítói oly észrevétlenül válnak a végzet áldozataivá, mint a politikával nem foglalkozó, egyszerű emberek.

A Gyulai Pál c. regényben a fenyegettetési érzés szinte tullesztettségekben jelentkezik.

Az okot Kemény szorongásaiban, rémlátomásaiban, 1848 előtti, sajátos történelemszemléletében kell keresnünk, amely általában Magyarország és Erdély jövőjét valamiképpen fenyegetettnek látja.

Kemény az erdélyi történelmet a magyar nép történelmével rokonítja. Jó bizonyíték erre: a 40-es évek Magyarországának és a XVI-XVII. század Erdélyének helyzetét is párhuzamosnak véli.

A katasztrófa rögeszméje, a végzetszerűség hite szinte kórossá fokozódik, s ezért szükségszerűen fantomszerű képződmények létrehozásához vezet.

A tulzott aggodalmaskodás, katasztrófa-sejtelem azzal magyarázható, hogy Kemény a polgárosodás demokratikus, forradalmi útjait nem fogadja el, ezért az óhajtott polgárosodást tragikus színezetű ellentétbe állítja a nemzetiségi és szociális kérdésekkel.

Ebből a tényből logikusan következik Keménynek az a jellegzetes felfogása is, amely végzetszerű vastörvényeket fedez fel a nemzetközi politikai tényei mögött.

"A Gyulai Pál című regény főhőseinek tulzott fenyegetettségi érzése a külpolitika fejleményeire vezethető vissza." /11/

Ez a szemlélet mindenképpen káros, mert figyelmen kívül hagyja a történelem igazi folyamatait és zavaros nemzetközi spekulációkra épít.

"Az a hamis tanítás, mely szerint kis nép létünkre megbocsáthatatlan könnyelműség lenne a haladó mozgalmak, a forradalmak kockázatait vállalnunk, s a leghelyesebb, amit tehetünk, hogy a nagy népek mozgatta külpolitikához alkalmazkodunk, azt engedelmesen elfogadjuk, vele átmenetileg, vagy hosszabb időre megalkuszunk: ez a hamis tanítás egyrészt oda vezetett, hogy két világháború pusztításainak szolgáltatták ki hazánkat vezetői - másrészt pedig oda, hogy a felszabadulás után a köztudat nacionalista maradványai gátolni igyekeztek azt a feladatot, mely számunkra a legsürgetőbb, a leginkább életbevágó: a szocializmus fölépítését." /12./

A Gyulai Pál c. regény ékes bizonyíték arra, hogy 1848 előtt Kemény az egész történelmet vak és kegyetlen hatalomnak látja. Szomorúan vádolja a sorsot a nemzettel üzőtt kegyetlen játékaért.

"Nyugtalan, vívódó egyénisége az ellentétek kínzó sokaságát fedezi fel a társadalomban, s önmagában." /13/

Ha az írásaiban megmutatkozó életismeret igazolását keressük, éreznünk kell, hogy a sajátos történelmi témákban érzi otthon magát.

Rákóczi György korának szereplőit a XIX. század erdélyi politikusainak portréi alapján rajzolja meg.

Memóriájában elevenen él a régi, patriachális erdélyi világ, mely a gyermekkor élményvilágát is eszébe juttatja.

A forradalom elutasítása, a megalkuvási hajlam, a történelem valóságos rugóinak figyelmen kívül hagyása a valóság helyébe annak fantomját lépteti.

Még 1845-ben: "... korábbi munkássága irányával szakítva egyre inkább Széchenyi evolúciós koncepciójával, kompromisszumra hajló politikájával kezdett rokonszenvezni, ugyannyira, hogy hamarosan egészen benső kapcsolat alakult ki kettejük között." /14/

Kemény Széchenyi-vonzalmát bizonyítják e sorok is: "... egypár óra alatt meggyőződtem, hogy csak Széchenyinek van a tagok közt praktikus esze..." /15/

Széchenyi iránt a szabályozó gyűlésen "akkora bizodalom volt, hogy a Tisza-ügyben felelősség mellett teljes hatalmu diktátorrá akarták tenni." /16/

Érdekes és figyelemreméltó Barla Gyula vélekedése a Kemény-Széchenyi kapcsolatot illetően: "Nem kell ebben Széchenyihez csatlakozását látnunk, alighanem egy alkalomra szól az együttműködés, nem akarta ő függetlenségét feláldozni, különben is az egész manőver szervesen következett rendszeréből, forradalomellenességéből." /17/

Barla egy merőben újfajta Kemény-Széchenyi összeható erőt fedez fel, de ennek korántsem tulajdonít olyan jelentőséget, mint Kemény előző életrajzirói.

Barla eszmefuttatásában döntő tény az is, hogy a Kemény által oly sokat támadott Kossuth a forradalom hírére megteszi történelmi jelentőségű javaslatait, melyeket az országgyűlés megszavaz. Ezzel új korszak kezdődik: a támadók kénytelenek meghajolni Kossuth előtt.

Erre az eseményre Széchenyi elragadtatással válaszol, s Kemény is nyíltan hirdeti: a gondviselés után legtöbbször Kossuthnak tartozik, aki a Pesti Hírlap tanainak apostola volt.

Természetesen a hódoló elismerés mélyén sok minden lappang. A valódi öröm igazi oka a forradalom vérnélkülisége: ilyen forradalomról álmodtak.

Kemény ennek ellenére Kossuthot a hirdetett eszmék határán túl nem követi. Még 1848 eleji cikkeinek céltáblája az országgyűlésen vezérszerepet játszó Kossuth politikája. Felhasználni kívánja a Vukovár-Fiumei Vasút vitáit, s a centralisták oldalán Széchenyivel kíván szövetkezni Kossuth megbuktatására.

Bizonyos kettősség jellemzi Kemény Zsigmond 1848. évi tevékenységét.

Részt vesz a forradalmi ambíciókat mérsékelni akaró konferenciák ülésein, valamint a Községi Bizottmány munkájában.

A Pesti Hírlap szerkesztőjeként bírálja néha, de mégis támogatja a Batthyány kormányt, s támadja a baloldalt.

A centralistákhoz állt legközelebb, bár lényegében sohasem volt centralista: külpolitikai látóköre, erdélyisége, a meggyerendszerről alkotott véleménye bizonyos határvonalat húz Eötvös és társai közé.

1848. június 22-én megválasztják Kővár vidék remetei kerületének képviselőjévé. Az országgyűlésen alig szólal meg, de mint a Pesti Hírlap vezércikkírója buzgón tevékenykedik. Ausztriát bírálja, mert a "magyarokkal egyezkedés" helyett a nemzetiségek lázítására törekszik és sajátos kalandorpolitikájával elvágja a békés rendezés útját.

Követi a kormányt Debrecenbe, fontos szerepet játszik Madarász megbuktatásával, s Kossuth ellen Görgeyvel, majd Klapkával egyezkedik, holott neki kellett volna pártja nevében vétót emelni.

Ezután Szemere kormányának támogatója lesz, bár gyakran bírálja a nagyravágyó politikust, aki hálából május 9-én őt és Csengeryt kinevezi belügyminiszteri tanácsosnak.

A végzetesen új irányba forduló Kemény visszavonul az aktív szerepléstől: értelmetlennek és kilátástalannak tartja a szabadságharcot.

"Széchenyi, Eötvös, Szalay s még sokan mások hamarabb megtörtek, Kemény november végéig harcra is kész; elhanyagolása december hónapban következik be. Addig volt benne merészség, kitartás, hűség, azután reményei szertefoszlottak, s az ismert fordulat következett be." /18/

Ugy véli, ha sem prókátorként, sem katonaként nem sikerült a hazát megmenteni, akkor politikusként kell megpróbálkozni a haza megmentésével.

Az új elképzelést valló Kemény Nemezis-fogalma átalakul Világos után. A végzet feloldásának lehetőségében bízik, s ezért fáradozik.

Már olyan végzetet is ismer, melyhez alkalmazkodva jobb sorsot remélhetünk: "A végzetet befogjuk vitorlánkba - fölismerésünkön és szabad akaratunkon múlik, hogy vitetjük-e hajónkat a végzettel, vagy felborítottatjuk-e vele..." /19/

A nézeteiben megváltozott író egy nagyon szigorú erkölcs képviselője lesz, de ez az erkölcsi szigor a magyar polgárosodás új, az eddiginél nehezebb fejlődési szakaszának velejárója.

Felvetődik a kérdés: mi teszi indokolttá ennek az újszerű erkölcsi szigornek a kialakulását?

Kétségtelen, hogy döntő szerepű az önkényuralmi rendszer elleni védekezés, az összbirodalmi nemzetietlenség elhárítása, valamint a polgárosodás nemzeti tartalékainak féltő óvása.

Az 50-es években igen lényeges pontokon módosulnak Kemény nézetei. Felhagy az értelmetlen "ár ellen uszás" hirdetésével és a tett lehetőségét nem a régi, pesszimista kilátástalansággal ítéli meg.

A két Wesselényi c. művében meggyőzően vall erről: "... miután Erdély mechanizmusa oly rossz, az erdélyi kormánytagok szerepe oly függő és alárendelt, a közigazgatás kerekai pedig úgy forgattatnak, hogy az egyén feltétlenül elviseltetik, s a leghűbb hazafi is szintén azt kénytelen tenni, amit a legrosszabb." /20/

Világos után Kemény számára döntő fontosságúvá válik a "mérték" kérdése, megítélése szerint a magyar polgárosodás fennakadásai a demokratikus eszmék mértéktelen alkalmazásából származtak.

A külpolitikában felismert egyensúlyelvét Kemény a magyar belpolitikai életre, a reformok menetére is megpróbálja alkalmazni.

Kemény új elve nemcsak az ellentétes erők kiegyenlítését szorgalmazza, hanem igen lényegesnek tekinti a feladatok sorrendjének helyes megállapítását, valamint az eszmék fontosság szerinti rangsorolását.

Ugy érzi, hogy a "sulyegyenezésben", az ellentétek kiegyenlítésében orvosságot talál a fenyegető fátum ellen.

Gondolja, hogy a magyar polgárosodás ügyét már nem érheti újabb katasztrófa, hiszen az egyensúly megteremtése elejét veszi a kockázatos helyzetnek.

A korábbiakhoz képest ez a nézet optimistának mondható.

Kemény eszmevilágában a birtokos osztály és a nagypolgárság "összehangzó és arányos kifejlésének" kell megvalósulnia.

Az Élet és irodalom c. cikksorozatában írja 1853-ban: "a nagypolgár önzésének gyakran lesz kozmopolitai színe; míg a földbirtokos önzése a szigorubb hazafiság köntösjében jelent meg. A két rend egyensúlyozása tartja az állam gépét középirányban." /21/

A korábbi fátumhitet a "kiegyenlítőds" terve váltotta fel.

A "sulyegyen" reményében bizó Kemény a dualizmusban keres menedéket. A valóságos katasztrófát választja az elképzelt helyett. Szerinte a nemzetközi politika érdekei nem engedhetik meg az osztrák birodalom felbomlását, a magyar egyensúly is csak az osztrák összbirodalommal egységben jöhet létre.

Kemény dialektikus kapcsolatban látja a magyar és a nemzetközi egyensúlyt, a kölcsönhatások iránti igénye még szépirodalmi munkásságában is megmutatkozik: történelmi regényei magukba foglalják a nemzetközi politika láthatárát is. Bizik a nemzetközi viszonyok végzettszerű irányában. De ezt a végzettszerűséget 1848 előtti elveivel ellenkezőleg megismerhetőnek, megfejthetőnek tartja, s azt vallja, hogy a nemzetközi viszonyokhoz való okos és rugalmas alkalmazkodás a nemzet javát szolgálja.

Ezzel a nézettel egyidőben állítja fel egész politikai eszmerendszerének alapul szolgáló elméletét, amelyben az osztrák birodalom megdönthetetlen, s a birodalomnak a megváltozhatatlan szükségszerűségét vallja. Ennek az állvégetnek az elfogadásában döntő szerepet játszik, hogy Kemény a polgárosodást csak a birtokos nemesség révén tudja elképzelni.

Részes ebben az elképzelésben a szociális elégedetlenség miatti félelem, s az a furcsa ábránd is, hogy az osztrák birodalomnak egyik célja a magyar nemzeti érdekek előmozdítása.

Vannak-e Kemény "sulyegyen" szemléletének pozitív következményei?

Ez az ellentmondásos program mindenekelőtt a reformkorban kibontakozott alkotóerő megtartására, a nemzetet építő erők megőrzésére törekszik.

Ebből következik, hogy ez a törekvés egy ideig hasznosnak bizonyulhatott a Bach-korszak nyomásával szemben, a demoralizálás veszélyétől megóvhatta a magyar társadalmat.

De ez a program jóval hosszabb ideig volt irányadó - újabb forradalmi program nem váltotta fel - ezért az ösztönző, újratemető mozzanatok helyett a passzivitásra készítő, konzervatív mozzanatok kerültek túlsúlyba, s így ez a tan már nem a fejlődés irányvonalát szolgálta, hanem a stagnálás, a meddőség tanításának bizonyult.

A politikai problémák erkölcsiekké tétele Kemény regényírói működését sajátos lélektani irányba terelte.

Műveiben állandóan találkozunk a lélektani elemzéssel, a tettek boncolgatásával, a rugók feltárásával.

Az ő erkölcstana szerint önmagunkat ismerni és bírálni kell.

Az önismeret sztoikus örömet hirdető Kemény mintha kiutat találna korábbi szorongásaiból. Ideálisnak tartja azt az állapotot, melybe " észrevehetetlenül avattatik be az ember a haza valóságos érdekeinek, szükségének és kívánatainak ismeretébe. Természetévé válik fokenkénti javításhoz szokni tündérvárak építése helyett." /22/

Figyelemreméltó, hogy a romantika iskolájában felnőtt író Világos után szembefordul a romantikával, bár regényeiben sohasem tud megszabadulni tőle, de a forradalom-ellenesség jegyében elutasítja a romantikus ábrándvilágot.

Ez a magyarázata annak, hogy Világos után Széchenyi és Wesselényi sorsáról ír, elítélve az ábrándosságot:

" Amit ő ábrándosnak vélt - a történelem távlataiban az bizonyult igazán valóságosnak." /23/

A fátumhittel szakító Kemény Világos után már egyértelműen azt vallja, hogy a megismert végzethez helyesen alkalmazkodva, annak irányát józanul követve, a Nemezis a mi javunkra szolgál.

Az egyértelmű fátumhitet felváltja a súlyegyen reménye, amely egyben Keménynél a "kiegyenlítődés" terve.

A változás okát már korábban - 1848 előtt - valószínűleg a Pestre költözés idején kereshetjük.

Kemény a tett lehetőségeit már nem a régi, pesszimista kilátástalansággal itéli meg, bár gondolkodására változatlanul érvényes a végzet és a szabad akarat dilemmája.

A végzetet "bölcsen elkerülhetőnek" hirdető Kemény új nézeteinek ragyogó megfogalmazását adta a Zord idő c. regény lapjain.

A mű erkölcsi tanítása merő ellentéte a korábban oly pesszimista teóriát hirdető, katasztrófa rögeszmétől átitatott, a végzetet kikerülhetetlennek ítélő Gyulai Pál c. regénynek.

Kemény: Zord idő című művében kikerülhetőnek tartja a tragikus végzetet. A kiegyezést, az Ausztriához fordulást elkerülhetetlennek tekinti. Igaz, nem akar különösképpen illuziókat kelteni e felismerés iránt, de a magyar nemzet fennmaradását - Kemény szerint - csak az az észszerű kompromisszum biztosíthatja.

Kemény úgy véli: a magyar történelem elkerülhetetlen, kényszerű megalkuvásokra tanít.

Ezeket a megalkuvásokat el kell fogadnunk, ha valamilyen "értelmesebb" cél elérése érdekében történnek.

Kemény nem bizik abban, hogy török és német között független lehessen az ország, ezért a Zord idő c. regény államférfiai közül mindazok tragikus vétséget követnek el, akik kockázatos diplomáciai játékba bocsátkoznak.

Az író Werbőczy ábrándos törökbarát politikáját éppúgy elítéli, mint Martinuzzi kétszínűséget tükröző, kockázatos diplomáciai fondolatait, vagy a Roggendorffal összeesküvő Turgovics könnyelműségét.

A regényben a helyes politikai irányvonalat - a fiktív szereplő - Frangepán Orbán képviseli, aki az utógondolatok nélküli kiegyezés szükségességét hirdeti, hiszen a "nemzetiség" megőrzése csak e megalkuvás árán lehetséges.

Frangepán Orbán elképzelése teljes mértékben egyezik a regényíró Kemény Zsigmond koncepciójával.

Kemény is úgy gondolja: menteni kell a menthetőt, s a "szűkre szabott" lehetőségek közül mindig a legbiztosabbat kell választani.

A kényszerű megalkuvás sajátos történelmi viszonyainkból következik, de ha már meg kell alkudnunk, legalább egy megnyugtatóbb sors érdekében alkudjunk meg.

Ez a felfogás Kemény személyes vallomása a kiegyezésről, melyért oly roppant erővel küzdött.

Kemény új történelemszemlélete a 48-hoz vezető eszmék vizsgálatát is megában rejti.

A bizonyosság és a kétely igénye szorosan kapcsolódik össze filozófiai rendszerében: "... csökkent keblünkben a hit az igazságok iránt is. Nem a szám - és természet-tani, de az erkölcsi, politikai és társadalmi igazságokat érteni..." /24/

Az, amit a két világháború közötti irodalomtörténet "európaiság és magyarság" összhangjának nevezett Kemény-nél: ténylegesen az európai polgárosodáshoz csatlakozó magyar polgárosodás nemzeti jellegének megőrzését tartalmazza.

A nemzeti polgárosodást kívánó író a történelemhez fordul. A történelem nevelő erejét hangsúlyozza, mintegy a "sulyegyen" biztosítékát keresve az egyes korszakokban. A tragikum elve is módosul Kemény Világos utáni korszakában. Az igazi tragikai vétséget a "sulyegen" ellen vétők követik el, az ő tragikus bűnhődésük megnyugvást kelt. Ez a bűnhődés gyakran hasznos tanulsággal párosul: a "sulyegyen" megsértői rájönnek annak az éleleteszménynek az igazságára, melyet valamilyen okból megsértettek.

Kemény új, 48 utáni eszmerendszerében a "sulyegyennek" bonyolult feltételei vannak, s fennáll a "felbillenés" örök veszélye.

Ez az új sulyegyen-elmélet tehát hű bizonyíték arra, hogy Kemény bizonyos mértékben megőrzi az 1848 előtti korszak szorongásait és aggályait.

"Kemény szépirodalmi művei a "sulyegyen erkölcsi feltételeire kívánnak tanítani, s a tragikumukkal ennek az erkölcsnek szigorú, kiméletlen normáit védik. De van valami, amit ezek a regények sohasem mutatnak meg, s ez a tragikusan elvesztett harmónia visszaserzése..." /25/

Ha Kemény 1848 előtti és utáni történelemszemléletét vizsgáljuk, egyértelműen megállapíthatjuk: az író 48 előtt a kikerülhetetlen végzet, a zsarnok, "vak" Nemesis nyomasztó hatását hirdette teljes pesszimizmussal, 48 után szakít "görcsös" fátumhitével, bizik abban, ha a végzetet "befogjuk vitorlánkba", s amennyiben helyesen irányítjuk: a tragikus végzet kikerülhető, s a Nemesis sorunk jobbátételéért fáradozik.

Kemény 1848 előtti és utáni történelemszemlélete, erkölcsi eszméinek rendszere újra és újra ösztönzést adott regényeinek tematikájához, a bemutatott történelmi és társadalmi légkör megrajzolásához.

De ugyanez a szemlélet vétkes abban, hogy Kemény művészete, amely a magyar epikai realizmus nagy lehetőségeinek hordozója - teljes gazdagságukban nem tudhatta ezeket a lehetőségeket kibontakoztatni.

III.

A Zord idő történelmi háttere

A sors titkaiba mélyen behatolni tudó Kemény az állameszme rajzát messzemenő részletességgel, magasfoku művészi virtuozitással szíjaltatja meg a Zord idő című regényében.

A török és német közti helytállás, az utkeresés eszméje áttételesen visszhangot ad saját korára is, hiszen nemcsak Izabella kora zord, hanem az 1861 után megújuló önkényuralomé is.

Már írói fellépésének első történelmi témájú alkotása, a mohácsi veszedelem okairól szóló értekezése előzetes tanulmányul szolgál a mohácsi vészt követő korból Izabella királyné és a remete című regény töredékéhez.

Hosszu idő után ismét feleleveníti Izabella királynővel és Martinuzzival foglalkozó művének témáját és az emberi, valamint korviszonyokba mélyen betekintő lélekbuvár megalkotja legjobb regényét: a Zord idő-t.

A mű első része a Budapesti Szemle 1857-58. évi folyamában jelent meg, könyvalakban pedig 1862-ben látott napvilágot.

Általában elmondható: Kemény történelmi regényei közelebb állnak a történelemhez, mint bármelyik regényírónké, mert nemcsak a korrajzban, hanem meséiben és szereplőiben is a történelmi valóság a lényeges a kigondolt részletek felett.

A történelmi hűség nála mély történelmi belátással párosul.

Mint annyiszor, a Zord idő-ben is rövid időre korlátozódik a cselekmény lényege.

1541 májusában ismerkedünk meg a főhősökkel, késő őszig irnak azonban Elemér, Dorka, Barnabás, Dani bácsi és Werbőczy egymásután bekövetkező halálakor.

Nézzük, mit is rejtegetett ez az ítéletet önmagában hordozó történelmi kor?

Amilyen érthető volt a jogi helyzet János király hirtelen halála után elvben, olyan zavaros lett a történelmi valóságban.

Igazság szerint a váradi béke megfelelő paragrafusát kell csak alkalmazni. Ennek megfelelően: ha János király meghal, Ferdinándé az egész ország. Ha pedig fia születik: vegye feleségül Ferdinánd valamelyik leányát.

"Ha nem is hirdették ki hivatalosan a váradi békét az országlakosoknak 1540 őszéig - a törökre való tekintettel - azért tudott róla mindenki" /26/

Ferdinánd megtette az első lépéseket; követeket küldött Izabellához, Nicolus Salm gróf személyében. Élénk diplomáciai sürgés-forgás kezdődött, Ferdinánd mindenfelé leveleket és rendeleteket küldött.

Titokban még arra is gondolt, hogy György barátot és Török Bálintot elfogadja, de elgondolásának végrehajtásához nem volt elég befolyása az országban.

Ferdinánd a hadseregben bizott. Igaz, sok kudarc érte a császári sereget Magyarországon az előző tíz esztendőben, de más lehetőséget nem látva Ferdinánd: reménykedett a helyzetben.

Szeptemberben elindult seregével Buda irányába, Leonhard Vels tábornok parancsnoksága alatt.

A helyzet egyértelműnek látszott, ez indokolta, hogy az olyan éleslátású politikus is, mint Frangepán Ferenc - felajánlva szolgálatát - jelentkezett Ferdinándnál.

Frangepán kétségkívül komolyan vette a váradi békét, melyet létrehozott és felismerte, hogy annak érvényesítése még az utolsó pillanatban is megmenthette volna az országot.

György barát erőszakossága azonban új helyzetet teremtett: szeptember hónapban a Rákos mezején királlyá kiáltatta a kéthónapos csecsemőt II. János néven.

Kétségkívül ez az államcsíny ellentmondott a váradi béke szellemének, és valóságos hazaárulásnak minősült a török fenyegető közeledtével.

György barát I. János fiát királynak tekintette és könyörtelenül magához ragadta a hatalmat.

Egyetlen jelentékenyebb államférfi volt csak közelében: Török Bálint: aki elsősorban nem politikusnak, hanem hatalomravágyó katonának számított. Egyelőre viszont osztozott vele a hatalomban, s így egyetértettek.

Werbőczy most nem jöhetett számításba, egyébként is a Portán időzött.

Ferdinánd tudta, hogy a hatalmat csak igen kemény ostrommal szerezheti meg.

A pápa szigorú levelében arra inti György barátot: hajtsa végre a váradi békét, sőt megtiltja Györgynek, mint alárendeltjének, hogy a törökkel paktáljon és alkudozzék.

Buda város lakóinak sem volt egyértelmű az álláspontjuk. Ugyan a magyarok szívesen átadták volna a németeknek a budai várat, de tudták, ha beengednék a németeket Budára, a németek nem kedveznének sem a magyar előkelőknek, sem a nemeseknek, hanem a magyarok kiirtására törekednének.

Leonhard Vels 1540 októberében érkezik Buda alá.

A helyzet kedvező: Erdélyben Mayláth jelentős erőt képvisel Ferdinánd oldalán, Budán pedig György barát és Izabella ellentéte egyre élesebb lesz; Izabella a város feladása mellett foglal állást.

Kétségbeejtő, hogy az ország életének ebben a tragikus pillanataiban milyen elkerülhetetlen biztonsággal fordul minden cselekedet pillanatok alatt komédiába. Valójában kevés állam süllyedt ilyen tragikusan a történelem temetőjébe, mint a középkori Magyarország.

A németek mindenütt zsákmányoltak, az ártatlan népnek nagy kárt okoztak. A fosztogató bandák miatt gyakori vá vált az összeecsapás a magyar és a német katonák között. Összeverekedtek a kirablott falvak zsákmányán: kié legyen?

A nagy civódások idején - január 4-én - Bebek Imre Izabella megbízásából személyes követként Bécsbe érkezett.

Ferdinánd nem hajlandó Bebeket fogadni, mert azt hiszi: feltételeket akar szabni. Nem tudja meg, hogy Izabella a feltétel nélküli megadás híve, és mint magyar királyné a váradi béke értelmében hajlandó lemondani minden igényéről még fia nevében is.

Közben megérkeztek a török csapatok, egy lovashadosztály Kelenföldnél áll, hogy Budát fölmentse és elkergesse a németeket.

A törökök parancsnoka a belgrádi utasítás értelmében az ostromlottak haditervéhez alkalmazkodik, s onnan pedig György barát a németek által megszállt Pest város elfoglalására utasítja őt.

Mi volt erre a török lovasok válasza?

"... ők nem kötelezhetők arra, hogy falak ellen támadást intézzenek... a gyalogosokat pedig sem fenyegetéssel, sem ütlegetéssel nem lehetett arra rávenni, hogy támadjanak."

/27/

György barát azonban hatalomra vágyik: így hát megvédi Buda várát mintegy megpecsételve az ország sorsát, mert aláírja azt a halálos ítéletet, amelyet tízenkét év múlva hajtanak végre rajta Castaldo császári tábornok zsoldosai.

Vels hazatér Bécsbe. Ferdinánd azonban felismeri, hogy az utolsó alkalom ez a magyar királyság megszerzésére, de egyben a török hatalom távoltartására is. Szigorú parancsában elrendeli az ostrom folytatását, s miután két tábornokában csalódott, egy harmadikat küld Magyarországra, abban a reményben, hogy feladatát végre fogja hajtani.

Ez a harmadik tábornok Wilhelm Roggendorf, aki felelős volt egy korábbi sikertelen budai ostromért.

Május 3-án érkezik Roggendort Buda alá. Akciója azonban elszigetelt hadi vállalkozás maradt, melyet a magyar nemesség tökéletes közönye kísért.

Magyarországon vihar előtti csend van, a nemesség figyelmét hogy a győztes félnek vívót kiáltson, de nem tesz semmit. Roggendorf ostroma véráldozatokat követelő erélyes katonai akció

Hogyan emlékezik meg erről Istvánffy?

"Roggendorf látta, hogy azokat a helyeket, amelyek tíz évvel ezelőtt ostromlásra alkalmasak voltak, erődítményekkel és bástyákkal vették körül; ezért az ágyukat arra a közeli hegyre vontatta, mely nevét a Szent Gellért - templomról kapta - Gellértet azért ölték meg a magyarok, mert fellépett az ellen, hogy a szittya pogány vallásba visszatérjenek -, s a vár falait törte. Mivel azonban úgy gondolta, hogy ha a fényes és díszes palotákat leromboltatja, akkor azokat vagy soha, vagy csak nagy sokára állítják helyre, ezért inkább akarta azokat épen, mint lerombolva birtokba venni. Jónak látta tehát az oly sok király palotáját megkímélni, s úgy gondolta, hogy a királynét és az ostromlottakat inkább nagy ígéretekkel és tiszteések felajánlásával kísérti meg. Megemlítette, hogy Ferdinánd mily bőkezű és kegyes az árva iránt, akit fiává fogad, annak, ha felserdült, visszaadja szerződésük szerint örökségét s hatalmas és gazdag birtokát, hatalmas fejedelemmé teszi, s leányát is hozzáadja feleségül. De minthogy ez süket fülekre talált - György barát és Török Bálint semmit sem válaszoltak rá-, a Gellérthegyről a zsidók temetője felé indította táborát, s oda vontatott át minden ágyut. Ez a délkéstre fekvő hely igen alkalmasnak látszott arra, hogy ott tábort üssön, bár, ami a vízhozást illeti, azt - a tábor a Dunától kissé távol esvén - az ellenséges lovasok támadásai és a röpülő ágyugolyók némiképpen megnehezítették. Ez ellen azonban könnyűszerrel védekezett: alkalmas helyeken lovas őrségeket helyezett el. Az ostromot Roggendorf két helyen kezdte meg. Ferényinek és a cseheknek, ekkinek parancsnoka Sdislav Lippe volt, parancsot adott, hogy a várfalnak az Országh-palota és a Szombati-kapu közötti részét töreссék ágyukkal. Roggendorf pedig a németekkel a várat a páratlan szépségű királyi kertek felőli oldalon oly nagy erővel ágyuzta, hogy nemcsak a falak omlottak le nagy részén összelöve és szétrombolva,

henem még a sánc is, amelyet az ostromlottak belül emeltek, váratlanul kifelé zuhant. Ez Török Bálintban és a Védőkben nagy félelmet keltett, mert úgy látták, hogy végső veszedelembé kerültek, s nincs idejük arra, hogy az erődítményt kijavítsák. De Roggendorf, valószínűleg azért, mert a többször egymás után kilőtt sok ágyusűrű kénes füstjétől és a leomló fal porától nem vette észre, hogy a fal leomlott, nem adott parancsot a katonáknak a támadásra, mint az szükséges lett volna, hanem ezt hajnalra halasztotta, hogy addig pihenjenek. Ez alatt az egy éjszaka alatt azonban Török Bálint, Petrovics és a város többi védője, de főképpen György barát, aki csuklyáját levetve, zöld ruhát öltve, sisakosan és fegyveresen gyorsan hol itt, hol ott jelent meg, szerfelett örvendezve, hogy erre van elég idejük, s kirendelve bármily rendű polgárt, sőt még a gyenge női német is, a falakat kijavították, földdel és fával megtöltötték, s az oly szükséges munkát ugyanazon az éjszakán, a katonaság segítségével is, hihetetlen gyorsasággal befejezték. Amint felvirradt a hajnal, a németek, maguknak akarván tulajdonítani a város elfoglalásának minden dicsőségét, a magyarokat nem is fogadva maguk közé, támadást intéztek a romos, meredek falak ellen. Bár látták, hogy a létrákat, melyeket éjjel csendben a falakhoz támasztottak, a budaiak elvették, mégis elszánt és bátor lélekkel s oly nagy erővel támadtak, hogy közülük sokan a falak szomszédságában lévő házakba nyomultak, a többieket pedig, akik bajtársaik vállán felkapaszkodtak, kézzel felhúzták. Arra törekedtek, hogy a zászlókat a romokban fekvő falak tetejére kitűszék. A budaiak azonban páratlan szívóssággal feltartóztatták a várba betörők támadását. De György barát, Török Bálint, Petrovics, Batthyány Orbán és mások ott harcoltak, ahol a szükség követelte. A németek, akik vakmerően törtek előre, kénytelenek voltak visszavonulót fujni. Mint-hogy pedig a visszavonulók hátát, de meg oldalát is szörnyű kegyetlenséggel kitartóan kaszabolták, s puska- és puskagolyókkal

a sűrűn tolongókat lötték, rut futás támadt. Minél messzebb vonultak vissza a falaktól, annál nagyobb veszteséggel terítették le őket a kis és nagy skorpióágyuk lövései." /28/

Közben júniusban összeült a német birodalmi gyűlés. Károly császárt annyira lekötötte a német belügyek egyre lehetetlenebb állapota, hogy a magyarországi helyzetre nem-nagyon tudott koncentrálni.

Miután V. Károly Genovába utazott, nagy tisztelője Frangepán Ferenc magárahagyatva küzdött a regensburgi német rendekkel egy kevés katonai segélyért Ferdinánd és Magyarország érdekében.

A kiváló elméjű Frangepán kitűnő diplomáciai érzékével azonban sajnos semmit sem tudott elérni a Ferdinánd elleni általános ellenszenv közepette. Ez a tisztalelkű, önzetlen hazafi, aki pár évet élt még 1541 után, arra a mesére akarta emlékeztetni a németeket, amelyben az egymással veszekedő egeret és békát az ölyv egyszerre kapta el.

Sajnos így is történt. Bekövetkezett a könyörtelen végveszedelem. Ez viszont úgy tűnik: kijózanította Budát.

A romos, ostromlott városban titkon összegyűltek a budai tanács vezetői. Abban egyetértének, hogy az egész magyar államot csak akkor menthetik meg, ha Budát az ostromló, Reggendorf kezére játsszák, még mielőtt a szultán serege Buda alá érne.

A magyar és német polgárok látszólag egyetértésben összefognak.

Titokban a budai tanács követeket küld Roggendorf táborába. Megkeresték a haditörvényszék elnökét, Révay Ferencet és előadták szándékukat.

Révay Roggendorf tábornokhoz sietett és előadta a budai polgárok javaslatait.

Roggendorf rövid ideig töprengett, majd úgy döntött: élni kell a budai polgárok adta lehetőséggel.

Ismét titkos tanácskozások következnek, amelyek eredményeképpen elkészült az új haditerv.

Ennek értelmében éjszaka kinyitják a mai Mátyás-templom melletti kistemető kert falán lévő vasajtót, melynek őrzéséről a különben körültekintő védők megfélemedtek, hiszen annyira eldugott, jelentéktelen kis nyílás volt. Ezen keresztül éjszaka behatol pár száz főnyi csapat, hogy meglepetésszerű támadásával az őrséget lefegyverezze.

A kulcshelyeket birtokukba veszik; Roggendorf általános ostromot indít és Buda pedig Ferdinánd kezébe kerül.

A terv percekkel a török sereg megérkezése előtt született. A budai polgároknak azonban az volt a kérésük, hogy a Budára titokban behatoló császári csapat tagjai csak magyarok legyenek, hiszen ők Budát jól ismerik, tájékozódásukat megkönnyíti helyismeretük.

A magyarok kérésén Roggendorf elgondolkodott. Valami gyanusát talált benne, s ezt nem közölte még magyar vezértársával, Perényi Péterrel sem.

A budai polgárokat tévesen informálta: közölte velük, hogy a tervbe Perényit is beavatja, s a császári csapat tagjai magyarok lesznek.

Ez azonban nem így történt. Roggendorf a számára megbízható németek közül választotta a csapat tagjait, akik csendben, fegyelmezetten behatoltak a kiskapun.

A vasajtónál álló két magyar tanácsstag azonban észrevette, hogy németek jöttek. Erre indulatos szóváltás kezdődött. A csendet ordítózás, német káromkodás verte fel.

A német zsoldosok kinyomultak a temetőkerthől a mai Vármúzeum környékére. Itt kitört a nyílt botrány.

György barát szörnyű vérengzéssel sujtott le a budai polgárookra, akiknek az akciójával párhuzamosan a várban maradt és fogságban őrzött Izabella is megkísérelt egy átadási manővert.

Kísérőit, akik János Zsigmond érdekeinek képviselőiben jelentek meg nála, János halála után kiküldte Roggendorfhoz azért, hogy tárgyaljanak az átadásról.

A dolog azonban kitudódott és György barát szorosabb őrizet alá vette a királynét.

Ez is bizonyítja, hogy Martinuzzi Buda várát a töröknek tartogatta. Nyíltan kijelentette: kész inkább törökké válni, mint Budát Ferdinándnak átadni.

Buda várában György barát parancsol, amikor 1541 augusztusában Roggendorf huszezer emberével táboroz Buda körül. Majd augusztus huszonkettedikén megérkezik a török hadsereg előőrse : a könnyűlovasság.

Roggendorf a Gellért-hegyre vontatja a tüzérséget s onnan a Kelenföld felől érkező törököket szemmel tartja.

A Gellérthegy sziklái csak délnyugat felől vehetők ostrom alá, a másik három irányból megmászhatatlanok.

"Ez a gellérthegy stratégia egyelőre beválk:
Szent Gellértnél vannak némötök barlangba
Magukat beásták környül nagy vesszőkvel
Szent Gellért hegyére az némöt szorula
Budáról akkoron sok magyar kiszálla
Elegy terekkel együtt sokszor ostromla
- írja Tinódi Sebestyén, az akkor éppen a várban, György
baráttal tartózkodó Török Bálint deákja." /29/

Először megérkezik néhány hadosztálynyi lovasság.
Csepel szigetét Roggendorf nem szállta meg, így a törökök
az őrizetlen Csepel-szigetre vonultak, ahol nagy biztonságot éreztek.

A török parancsnokság irodái Ráckeven voltak.
Roggendorf passzív védekezésre kényszerült, nem sikerült
megsemmisítenie a Csepelen tartózkodó törököket.

Csupán kisebb folyami csatározások zajlottak le, körülbelül a mai Petőfi-híd és a mai Szabadság-híd közötti Duna-szakaszon.

Roggendorf tehetetlenségén az sem segített, ha a török had százezernyi tömegével megérkezik.

Az eleve reménytelen küzdelem azért nem tartott sokáig, mert egy tűzérségi párbaj során Roggendorf súlyosan megsebesült, majd a csallóközi Somorja községben meghalt.

A fővezér nélkül maradt sereg rémült futásban menekült a félelmetes erejű törökök elől. Így érdemleges csatára nem került sor a török főerőkkel.

Sajnos a szultán ismét itt van Magyarországon, immár negyedszer.

Ellentmondó adatok vannak arra vonatkozóan, mi történt a budai várban a szultán megérkezésének hírére. Sok történészt foglalkoztatott az a gondolat: vajon mi lehetett György barát terve, be akarta-e engedni a szultánt, milyennek képzelte a kormány további programját?

Egy bizonyos: György baráttra óriási felelősség hárult.

A szultán elhelyezkedett, nagyszerűen felállított sátorvárosának középpontjában, Izabellának és a csecsemő királynak ajándékot küldött. Kérte Izabellát, látogassa meg őt csecsemőjével augusztus 29-én, a mohácsi csata évfordulóján.

Izabella a várban marad, a csecsemőt dajkája és a Budán védekezett sok főrangú ur kíséri: mindenki, aki a "Fráter György-féle kormány" tagja.

Ott van a Konstantinápolyból nemrég hazaérkezett Werbőczy, Batthyány Orbán, Petrovics Péter, Pöstyéni Gergely, Török Bálint stb. Ez a csapat hódol a szultán előtt a gyermek nevében.

Később a szultán tárgyalást kezd György baráttal, a kormány fejével, valamint Werbőczyvel, a konstantinápolyi magyar követtel.

A tárgyalás témájáról nincsen tudomásunk. Egy bizonyos, hogy azután Török Bálintnak a szultán egy szép sátrat jelölt ki alvóhelyül és közölte vele, hogy másnap részletesen szeretne elbeszélgetni vele. Tény az, hogy ezután Török Bálint sohasem tért vissza Budára.

Istvánffy így nyilatkozik: "...méltó büntetést nyerte el, amiért hazáját pusztította, minden régi méltóságától megfosztotta, s végül a barbárok szolgaságába adta át."/30/

A török "a város megtekintésének ürügyével" /31/ sétált be Buda várába. Abba a várba, melyet nemrég még oly elkeseredetten védett meg György barát Ferdinánd katonái elől.

Erdekes, hogy mikor több mint tíz esztendő múlva udvari bolondja rákiáltott György baráttra, hogy "áruló vagy!" - az halálsápadtan védekezett vendégei előtt, s bár az udvari bolond nem célzott semmilyen konkrét eseményre, György barát elkezdte magyarázni: nem ő árulta el Budát a töröknek.

1541 sok rejtélyt és kételyt takar. Az viszont tény, hogy Ferdinánd támadása jó ürügy volt a török szultánnak a beavatkozásra.

Igy került Buda török kézre 1541 augusztus végén. A szultán szeptember másodikán bevonult a palotába, ünnepi istentiszteleten vett részt.

Buda elfoglalásával az ország három részre szakadt. Az erdélyi vajdaságot, valamint a Tisza és Erdély közé eső területet adófizetés ellenében Szapolyai fia kapta. Ezen területek közé és a Ferdinánd uralma alatt levő nyugati területek közé ékelődött a török hatalom.

1541 októberében végleg berendezkedett a Budára kijelölt török helyőrség, megszervezték az adófizetést, a közigazgatást, a bíraskodást, szabályozták a magyar lakosság helyzetét.

"A felelősség vádja alól egyik királyt sem lehet felmenteni Buda elvesztése, az ország három részre szakadása, Szapolyai törökbarát politikájának bukását jelentette. György barát nem ismerte fel a török veszedelmet, és ezzel akaratlanul is megnyitotta az ország fővárosát a török

számára. Werbőczy István, aki 1526-ban az idegen uralom elleni harc vezetője volt, és azok közé a kevesek közé tartozott, akik végig következetesen kitartottak Szapolyai mellett, és mint kancellár ismételten járt a konstantinápolyi udvarban a magyar királyság megmentése érdekében - a magyarok főbirája lett a török uralom alá jutott Budán."

/32/

Ferdinánd viszont 1541 előtt lényegesen többet tett a török elismerésének elnyeréséért, mint a veszedelem elhárításáért. Szapolyai János és fia királyságának elismerése utal arra, hogy a török egyelőre megelégedett volna a Magyarország fölötti védnökséggel és a Szerémséggel.

A gyászos történelmi eseményért felelős az egész magyarországi uralkodó osztály, mert kihasználták a két király harcát, feudális anarchiába süllyesztették az országot. Az idegen segítségtől várták azt a védelmet, amelyet maguk elhanyagoltak.

IV.

Kemény: Zord idő című regényének elemzése

1.

Források és történelemszemlélet

Kemény Zsigmond, amikor a Zord idő című regényében Izabella zord koráról ír, a sajátos, célzatosan kiválasztott történelmi helyzet szépirói felelevenítésében, talán nyomatékosabban, mint előbbi regényeiben a nemzeti lét, a boldogulás feltételeire, illetve pusztá lehetőségeire keresi a választ.

A mű ily módon létrejött többsíkúságát, azt ugyanis, hogy Kemény történelmi témájú regényt írt, de a régmúlt keretben a maga jelenére vonatkoztatott tanulságokat és eszméket hirdetett, nem szabad szem elől tévesztetünk.

Koncepciójában a történelmet választutak és helyzetek, erkölcsi konfliktusok ismétlődéseként érzékeli, az önismeret egyik legfontosabb lehetőségének tekinti.

A felismerésekből levont tanulságokat elsősorban a morál síkján fogalmazza meg, ezért a valóságos történelmi tények és a fikciókra épülő kitalálások, valamint gondolati absztrakciók különös arányát teremti meg.

A történeti hűség kérdésével Kemény elméletileg is foglalkozott az Élet és irodalom című tanulmányában, ahol különösen hangoztatja, hogy tisztelni kell a történelmi hűséget: éppen ezért a történelmi regényírónak főként az emlékiratok és krónikák tanulmányozását ajánlja: "Lehetetlen - ugymond - az emlékirónak a nagy dolgokat csekélynek nem kürtölni, a kicsinyeket részletességgel nem rajzolni és elbeszéléseiben vissza nem tükrözni a kor szellemét

igazságtalanságaival, korlátoeltságaival, és szenvedélyével együtt. A krónisták és emlékirók e hibái mind a regényírónak gyümölcsöznek. Ő így ezer részlet birtokába jut, melyet az elbeszélő történetírótól sohasem hallott volna meg, és észrevétlenül avattatik be a befolyt századok szellemébe." /33/

Ismert tény, hogy Kemény az emlékiratokat és krónikákat történelmi regényeinek megírásakor alaposan áttanulmányozta és adataikat a maga művészi céljaira felhasználta.

Ha a Zord idő című regény forrásait vizsgáljuk, a legnagyobb valószínűséggel állapíthatjuk meg, hogy Kemény Zsigmond regénye megírásánál alapvető tanulmányul Szalay László: Magyarország története című művének negyedik kötetét olvashatta és műve írásánál fel is használta.

A modern történetírók művei közül e mellett felhasználta Horváth Mihály: Utyeszenich Frater György élete című munkáját.

Szalay történeti munkájának az érdeme, hogy pontos forrásutalásaival felhívta Kemény figyelmét az egyes krónikaszerű részletek alaposabb megismerése céljából Verancsicsra és Istvánffyra. Különösen Verancsics munkái bizonyultak gyümölcsöző forrásnak.

Az író igen hasznosan forgatta Verancsicsnak Giovio, vagy latinosan Iovius Pál olasz történetírónak nagy munkájára Historiarum sui temporis libri XLV. írt latin levelét. Forrásul szolgált még egy Verancsics Antalhoz intézett level, amely Buda 1541-i ostromát beszéli el.

Verancsics magyar nyelvű történelmi dolgozatai közül felhasználta azt a krónikát, amelynek latin címe: Memoria rerum, quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt, qui fuit ultimi Ladislai filius.

A mű tárgyául szolgáló korszakot ismertető egyéb krónikák és emlékiratok felhasználása inkább csak hipotézis. Így pl. Szerémi György: Emlékiratok Magyarország romlásáról, Pray: Historia regum Hungariae, vagy pedig Horvát István: Levélgyűjtemény Verbőczy István emlékeztetőhöz.

Kemény Buda elvesztésében helyesen ismerte fel: ez az esemény kihat egész Európára. Hangsúlyozni kívánja - szócsové Frangepán Orbán útján - hogy a világrész hatalmi megosztottsága miatt igen hosszú időn keresztül lehetetlen lesz egyetlen uralkodó alatt egyesíteni Magyarországot.

A meg hasonlítás fő oka a reformáció, amely nyíltan terjed a keleti végeken is. Deákék vára közelében is fellépett, s nagy hatást gyakorolt Turgovicsra, a budai bíróra. Legbuzgóbb ellensége a Zord idő-ben, Werbőczy, aki más tekintetben is a mult követeként próbál tájékozódni, rövidlátásu tekintetével a jelenben.

Keményben a megveszthetőséget kiméletlenül ostromozó, a reformkori bocskorosok maradiságát bíráló centralista szólal meg, amikor visszapillant a jogtudós Mohács előtti politikájára. Az író elmarasztaló ítélete helyesen tükrözi, hogy Werbőczy mindent irreális módon a nemzeti király vezette köznemességtől várt.

Érdekes, bár a regény tele van a főuri anarchia szörnyűségeivel, a nemzeti bukás másik alaptényezőjéről, a jobbágyság megnyomorításáról nem esik szó.

A szereplő gárdából kimarad a jobbágy, és Dózsa nevééről sem tesz az író említést. Ez a tény nem esetlegesség, itt a Pesti Napló körének konzervativissággal határos aggály fejeződik ki, melynek lényege: távol kell tartani a nemzeti egységfrontot esetleg megingató emléket.

"Történelem és fikció egészen más arányokban vegyül össze a Zord idő ívein, mint korábban. A történelmi nagyságok előbb mindig mellékszereplők maradtak Keménynél, országos vagy nemzetközi kihatású események többnyire csupán áttételesen jelentek meg... Ezuttal a méretek hatalmasan megnöttek, nagy súlyú események egész sora perreg le közvetlen előttünk, s Werbőczy a könyv nagyobb felében ugyanolyan állandóan jelenlevő, aprólékosan jellemzett személy, mint Elemér vagy Barnabás." /34/

Kemény: Zord idő című műve, mint a feudális anarchia tépelődő hangulatu tablója, távolról sem romantikus alkotás, hanem a reálpolitikus író illuziómentes ítélete a függetlenség saját korabeli lehetőségeiről. A tanulság, melyet szuggerál, keserűen mindennapi: a túlélés kompromisszumot követel.

Az író az eleve tragikus mozzanatokot helyezi a gondolatsor csomópontjaira: ha nem tehetjük, amit szeretnénk, tegyük azt amit egyáltalán lehet, a jövő lehetőségeinek nem kevésbé bizonytalan előlegeként s talán zálogaként.

A regény legmélyebb indítéka egy olyan tanítás, amely az önkényuralom tanulságaiból született, s éppen ezért az önkényuralom kortársaihoz szól. Tulajdonképpen végső redukcióban a történelmi végzetet kell elfogadni, bizva, hogy a gondviselés a keserű sorsszerűségbe valami újszerű reménységet hoz.

Ezeket a gondolatokat Kemény párhuzamokkal, a tizenhatodik századbéli török-magyar viszony és a XIX. század hatvanas éveire jellemző osztrák-magyar viszony analógizálásával világítja át.

Kétségtelen, pesszimizmusában igyekszik a lehetőségeket olyan szélsőségekig feszíteni, hogy bármelyik fél is győzne, a vesztes a nép lesz.

A küzdelem tehát kétfrontos: a Habsburgok felé való orientálódással függetlenségre törő Martinuzzi politikáját éppugy elítéli, mint a törökökhöz huzó, papirizüen politizáló Werbőczyét.

Az író erkölcsi-politikai leckéje, mely az ország függetlenségének kivívását az adott helyzetben képtelenségnek ítéli, de az Ausztriához való fordulást elkerülhetetlenül nem jónak, de végzetszerűen szükségesnek tartja, a regényben sokszinű történésanyagon keresztül jelentkezik.

"Mint állameszmét hirdető regény, ez a mű a kényszerű, a végzetszerű megalkuvás eszméjét hirdeti, de a megalkuvás tragikumát is kifejezésre juttatva." /35/

Az író a jelen politikai-történelmi valóságának megismerése érdekében a multhoz fordul, hiszen a történelemben az erkölcsi helyzetek megismétlődését látja.

2.

A Zord idő cselekménye

Lássuk, hogyan elevenednek meg "az ingó élet dolgai: szerelem, szenvedélyek, népsors" /36/ a Zord idő lapjain?

Első rész

1.

Doboka megye hegyes vidékén egy megszüntetett szerzet kolostorából készült vár látható. 1541-et írunk.

A vár lakói Werbőczy rokonai: szőkefalvi Deák István, Dániel, Dora és Dorka.

Kemény Deák Dániel lányaként szerepelteti a 16 éves, csodálatos szépségű Dorát, akit Barnabás diák tanít betűírásra és olvasásra. Barnabás szerelmes Dorába, de a lány nem viszonzozza érzelmeit.

Az első jelenet egy elképzelt szituációt örökít meg, melyben Deák István és Dániel éppen iszogatnak a refektóriumban /ebédlőben/, amikor egy gyalogos gyorspostás elmondja, milyen zűrzavar támadt most Budán.

A vándortól értesülnek Izabella, Ferdinánd és a török szultán pillanatnyi helyzetéről.

A hír hallatára - kölcsönzött pénzzel - a félszeg Barnabás diákot, aki egyáltalán nem értett a fegyverforgatáshoz - Budavár és Izabella védelmére utnak indítják.

A költői fikció kedves epizódja az a jelenet, amelyben Dora felmászik a közeli hegyre és egy tábori lovasban szerelmét, Elemért véli felfedezni.

Deák Dora és Elemér szerelme az író gazdag fantáziájának művészi rajza csupán, romantikus szerelmüknek nincsen történeti hitelessége.

"... Keménynél nem szokatlan az az eljárás, hogy történeti regénye számára maga gondol ki valamely eseményt és aztán beilleszti abba a korba, amelyet festeni akar. Elemérnek és Deák Dorának kigondolt szerelmével is így tesz, belehelyezi Magyarország kettészakadása korába és ezen országos bomlás megdöbbentő tragikumát művészileg szövi össze főhőse tragikumával, s egyiket a másik magyarázójává teszi." /37/

A fejezet vége "nyugtalan idillt" örökít meg: az "öreges"- Deákek - türelmetlenül várják haza Elemért, mint-ha "édes" fiuk volna, aki hosszas vándorútról fog megérkezni.

2.

A történetben Elemér és Barnabás jelentékeny szerepet játszik. A Doboka megyei deákok Zápolya pártján állottak és 1532-ben Szulejmánt elkísérték Kőszeg faláig. Hazafelé jövet Deák István a martalóc törököktől vette meg a rabbát és árvává lett Elemért, majd fogadott fiaként nevelte.

Ez a történet a költői képzelet szüleménye, sőt maga a mű egyik fő témája, Komjáti Elemérnek a Deák családhoz való viszonya szintén költött.

Ennek ellenére Elemér alakja mégis történeti hitelességgel bír, hus-vér alakjának néhány jellemző vonását az író Verancsics krónikája alapján rajzolta meg.

"A költő Elemér származását és előbbi életviszonyait bizonyos érdekkeltő homályba burkolja; többet sejtet, mint amit elmond róla. Származásáról ugyan a két Deák testvér, akiknek udvarában mint a szép Dora ének- és lantmestere

tartózkodik, a regény folyamán többször tesz említést; de mindössze csak annyit tudunk meg felőle, hogy jobb családból származhatott, s inkább Werbőczyhez való viszonya és egyéb jeles tulajdonságai tették őt kedvessé." /38/

Barnabás diák története titokszerűbb, de egyben borzalmasabb. A diák "Kemény képzeletének igazi démoni szülötte. A török dúlások korszakában is az emberi vadságnak elrettentő példája Dorka előbbi életsorsával együtt. És mégsem lehetetlen alak ugy, amint lélektanilag megindokolja Kemény, sőt hóbortos vadsága a korviszonyokból megérthető jelenség, ha családjá és születése körülményeit is figyelembe vesszük, amelyet elég körülményesen beszél el a költő. Családjá borzasztó története bármily valószínűtlen mesének tessék első tekintetre, történeti alappal bír. Ugyanis a költő azon megjegyzése által, hogy oly igaz történet ez, hogy krónikába is följegyzik figyelmessé téve, sikerült a történeti alap nyomára jönnöm. E szerint nyilvánvaló, hogy Dorka elbeszélése Barnabás családjáról egészen megegyezik azon történettel, melyet Istvánfi az ő históriájában Alibég és Kinizsi egy kalandjával kapcsolatban beszél el." /39/

Az író a második fejezetben megdöbbentő képet ad Barnabás diák "történetéről". Atyját - mint hazaárulót - miután birtokaitól megfosztották, halálra ítélték. A kivégzett hazaáruló uradalmaiban előbb erőszakkal telepedett le a testvéröccs, majd később Ulászlótól új adományozást nyert.

A diák anyja a lakodalom után hat héttel örülten sietett férje holttestétől Dorka nénjéhez, aki fiatal, gyermektelen özvegy volt.

Majdnem kilenc hónap telt el, amikor a tébolyodott nő örökre behunyta szemét és csecsemője először látta világságot.

Dorka a koporsó és a bölcső közt állva fölemelt ujjal megesküdt, hogy nem fog addig nyugodni, míg a csecsemő vagyonát és az apa becsületét vissza nem szerzi. Sokat pereskedett, pénze elfogyott, s elszegényedett.

Jobb sors csak akkor következett be életükben, amikor Deák István és Dániel vendégszerető várában telepedtek le és Barnabás, - aki az egyházi életre akarta magát szánni - a szomszéd kolostorban állandó elfoglaltságot talált.

A második fejezet zárójelenetében az írói fantázia alapötletét az Óváriéktól - Deák István bácsi ellenségeitől - hazatért Dorka asszony terve teszi érdekessé.

Dorka szeretné Dorától elszakítani Elemért oly módon, hogy Budára küldi Werbőczyhez, hátha a magára maradt Dora kisasszony szerelmes lesz Barnabásba.

3.

A harmadik fejezet teljes egészében fiktív képeket villant fel.

Dora a cellából kialakított szobában élt, amelyet igyekezett derűssé tenni. Az ablakában virágedények ékeskedtek, a falon koszorún függött a lant, a zsámolyon imakönyv, az ágy felett érc-feszület.

Azon az estén, amikor Dorka Óváriéktól hazatért, igen fáradtnak érezte magát és a szokottnál korábban feküdt le.

Késő éjjel Elemér bement Dorka asszony szobájába, majd együtt a folyosóra mentek. Ezen az éjszakán Elemér gyönyörű dalt "zengett" Dora ablaka alatt, majd pedig a

Dorka nénitől kapott lovon és pénzzel Buda felé vette utját.

A kisírt szemű Dora reggel keresett valakit a kert távolabbi részein, a hegy magaslatain, akiről bizonyos volt, hogy nem fogja többé látni. Szomoruan felsóhajtott, miután eszébe jutottak Dorka asszony célzásai.

Elemér sohasem fog visszajönni, - ezzel a gondolattal viaskodott Dora. Majd felkereste Elemér szobáját, de sajnos az már üres volt.

A "bűvös nagy kötetet" felnyitotta és felsikított. Ebben a könyvben elszáradt ibolyák voltak, s most nem találta meg ezeket a virágokat. Töprengeni kezdett: bizonyára Elemér magával vitte a kedves ibolyákat, szerelmük emlékeként.

Deák Dániel és István méltatlankodtak Elemér gyors és érthetetlen távozásán, csak Dora tudta, hogy Dorka néni "keze van a dologban."

Dora érdeklődött Dorkától Elemér hollétéről. A válasza mindenáron el akart menni Budavár védelmezésére és a haza szolgálatára. A lány azonban átlátott a hazugságon, de megfogadta, nem beszéli el a titkot "atyuskáéknak", mármint hogy Dorka küldte Elemért Budára.

4.

Ebben a fejezetben kizárólag Kemény írói fantáziája érvényesül. A Gorbó felé tartó Elemér Barnabással történt találkozását örökíti meg ez a jelenet a romantikára emlékeztető kellékeivel. A táj szépségének bemutatása lehetfinom szinkronja Elemér gazdag érzelemvilágának.

5.

Az ötödik fejezet sokszínű epizódjai az író remek képzelőerejét dicsérik.

A gazdagon motivált képsor Elemér és Barnabás beszélgetésével kezdődik. Ebből a dialógusból kiderül, hogy Barnabásnak nagyon megtetszett Dora, akit többször meglesett szobájában a kert melletti óriás szilfa tetejéről.

Elemér keményen megfogadta: hősiezen fogja túrni a diák badar fecsegéseit, de ezt nem sikerült betartania. Indulattól reszkető hangon megtiltotta Barnabásnak Dora kisasszony nevének említését.

Indulatuk egyre hevesebbé lesz, már "ököltre" akarnak menni", amikor Barnabás diák izmos testének egész súlyával Elemérre nehezedik, hogy a falhoz szorítsa és összetiporja. Elemér ekkor egy hirtelen mozdulattal kiszabadítja magát, majd Barnabás erős lökést érzett és egész testével a földre zuhant. A diák kivette övéből a fadarabot és késsel egy nagy rovást "tett rá", majd dühösen a nyeregbe felkapaszkodva utnak indult.

6.

Az elkeseredett Barnabás folytatta útját. Elemérnek sok rosszat kívánt: a bika öklelje fel, a hollók elől bűzhödt húst egyen. Szamosudvarhelyen kinevették, Szilágycseh felé vette útját.

Több irányból lovagok közeledtek az országutra. Itt ismét rátalál Elemér Barnabásra. Beszédbe elegyednek és Barnabás elmondja, hogy a szarmasági táborba igyekszik.

Továbbá javasolja: rabolják el Dorát és utána küzdenek meg érte életre-halálra, s az élő vegye nőül a rableányt.

Elemér - a javaslat hallatára - megborzadt, de Barnabás diák keményen folytatta mondókáját, majd megérkeztek Szilágycsehibe.

Itt a kocsmában a hirnök hangoztatja, hogy Szolimán császár Buda felé tart és a szarmasági táborra már nincs szükség.

A hirnökkel Elemér levelet küld Dorának. Elemér itt tudja meg, hogy a diák Dorka néni tudta nélkül Deákék kívánságára jött el és a szarmasági táborba kerül. Barnabás Deákkal kötött szerződéséből kitűnik: a diákokat azért küldik a szarmasági táborba, hogy alkalma legyen Buda ostrománál "megkülönböztetni magát."

Barnabás furcsa módon értelmezi ezt a megkülönböztetést: ahogy neki tetszeni fog, úgy kell cselekedni. Debrecent felgyújtani, vagy akár a török vagy német hadban harcolni, teljesen mindegy, a cél: kitűntetni magát.

Elemér egyre jobban megismeri a szerencsétlen természetű Barnabást és elhatározza: nem tágit mellőle.

7.

A lelki élet titkait fürkésző író mély együttérzéssel megrajzolt fiktív képeinek szinte filmszerű pergése ez a fejezet.

A szíve minden melegével Barnabást szerető Dorka asszony sárdogál a diák miatt, míg Péter Flórián is keresi

a kolostorból eltűnt Barnabást. Deákék azonban nem mondják meg, hogy hova tűnt, így a páter visszaballag a kolostorba.

Deák István észreveszi Dora szomorúságát. Kéri, hogy énekeljen, mire Dora az Elemértől tanult dalt kezdi el játszani a kobozon.

Megjön a hirnök egy levéllel, Dorka asszony halál-sápadt lesz. Elemér megható levélben mindenkitől elbucsuzik, mintha érezné; többé nem jön vissza.

Deák István és Dániel "haragra gerjednek". Elhatározzák: felkutatják a hitványt, aki "elveszejtette" Elemér öcsüket.

Dorka asszony reszket, akár a nyárfalevél. Nem szól egyetlen szót sem, csak hirtelen összeesik.

A hirnöktől Deákék megtudják, hogy a szilágycsehi konyhában Elemér együtt volt Barnabással.

Deákék levelet írnak a "nagy rokonnak", Werbőczi Istvánnak és ehhez csatolják az Elemérnek szóló levelet is, melyet a hirnök Budára visz.

"A Deák - családnak Werbőczivel való atyafiságos viszonya azonban történeti alappal bír. Werbőczi ugyanis anyai ágon a Deák családdal közeli rokonságban állott, amint azt Horvát Istvánnak Levélgyűjtemény Verbőtzi István emlékeztéhez c. becses oklevélgyűjteményéből megtudhatjuk." /40/

8.

Az első rész e befejező képsora igen megható, fiktív cselekményt tartalmaz.

"Elemér a hosszas barangolás alatt hódításokat tett Barnabás diák kegyében." /41/

Megismerik egymás multját és oszlik az ellenérzés Barnabásban is. A diák, mihelyt zilált élete számára vezéreszmét nyert - kitüntetni magát valami jeles dologban - görcsös szenvedéllyel szorította azt lelkéhez. Elemér tovább buzdította nemes cselekedetekre Barnabást, miközben Budára értek.

Itt szomorú látvány fogadta őket. A Gellérthegy tején összerombolt táborhelyet láttak, a Nyulak-szigetét a török foglalta el. Találkoztak magyar katonákkal is, akikről megtudták, hogy a szultán közeledtére a németek abbahagyják Buda ostromát.

Mihez is kezdjenek?

Elemér Werbőczyhez akar szegődni, de Barnabásnak nincs kedve visszamenni a kolostorba. A hosszas töprengés után a sérült lelkű Barnabást istápoló Elemér felajánlja a sorsközösséget:

"- Próbáljunk hát együtt szerencsét! Megvállik, mit szánt számunkra a sors!" /42/

Meleg kézszorítás közepette megegyeztek: közösen folytatják utjukat.

Második rész

1.

Az első rész fiktív elemekben gazdag eseménysora után történelmi hitelességű tények leírása következik.

A bevezető jelenetben Izabella királynőt mutatja be az író, aki az ostrom alatt a budai vár pincéjébe költözik.

Fráter György - Martinuzzi - szigorúan őrködik az arany és az élelem felett. Közben mindent megtesz, hogy megakadályozza a békekötést Ferdinánddal. Török Bálint elüzi Buda alól a németeket.

Az öreg Petrovičs kényszeríti Izabellát; maradjon a trónin: "... pedig nem nyilatkoztatta-e ki férfiúi eréllyel és asszonyi szeszéllyel, hogy inkább akar egy keresztény király rabnője, mint a török kegyelméből Magyarország királynéja lenni?"
"Zord idők!" /43/

Felvirradt augusztus 21-e. A németek az éj leple alatt Pestre akartak átköltözni, de Mahomed pasa értesült a szándékukról és a magyar budai őrség a török sereggel megtámadta az ágyuk nélkül maradt cseh és német lovasságot. A váratlan helyzetben a németek alig tudtak megmenekülni: a halottak száma: 16000, a foglyoké 800.

2.

Turgovics Miklós - budai bíró - Izabella királynénak jelenti: a törökök a Gellérthegyet és Pestet elfoglalták, a szultán hajóhada Paksnál tartózkodik.

Izabella sötét képet fest Turgovicsnak a jövőről: a budai Boldogságos Szűz templomán félhold lesz, s a budai hölgyek hárembe kerülnek. Még szökésre is gondol, gyermekével apjához, a lengyel királyhoz akar menni, de ez most lehetetlen.

A lelki élet művészi elemzésének remeklése az e jelenet, amelyben az író bemutatja a feldult lelkiállapotú Bornemiszát, aki őrjög, amiért házat feldulta a "feldühödött" tömeg.

Bornemisza példáján okulva Turgovics is hazasiet, hogy megnézzé lakását. A házat épségben találja, de felesége és lánya szöksére ösztönzik. Közben levelet kap Fráter Györgytől fizessen tizezer tallért és másnap menjen a szultán táborába a városi magisztrátussal.

Turgovics nem tehet mást, kifizeti az összeget és kimegy a török táborba. A küldöttség gyorsan visszajött, de a városbirót ottfogták.

3.

György barát és Török Bálint rendeletére ágyudörejek üdvözik Szolimán császárt. A királyi udvarba megérkezik a csausz-basa, hogy kikémlelje: János Zsigmond a csecsemő magyar király, valóban Izabella fia-e.

A királyné fogadja a basát. Behozatja fiát és szoptatni kezdi, Hadd lássa a török, hogy az ő fia a gyermek.

A regénynek ez a jelenete Verancsicsnak Ioviushoz írt levele alapján készült.

A csausz-basa Szolimán üzenetét hozza: a szultán táborába várja a kis Zsigmondot, az ország tanácsosainak kíséretében.

A királyné összehívja az országtanácsot. Itt jelenik meg először a regényben a legjelentősebb fiktív szereplő: Frangepán Orbán. Szerinte a török felhívása és az önálló magyar politika az ország három részre szakadásához vezet. Ebben a helyzetben a magyar nem lehet önálló, hanem a keresztény Nyugathoz kellene csatlakozni.

A vélemények megoszlanak. Török Bálint szerint karddal kell utat vágni, a törökök hívására nem kell a táborba menni.

Podmaniczky báró tanácsa: a kiskirályt ne vigyék a táborba, helyette csak küldöttség menjen.

A törökbarát Werbőczy hangsúlyozza: nem kell képzelődni, hiszen a török már kétszer bent volt a várban és visszaadta, most sem kell félni.

Martinuzzi egyértelműen kijelenti: el kell fogadni a szultán meghívását.

Végül Izabella döntése: a kis János király a többi főúrral együtt a szultán táborába megy.

4.

A fejezet egy igen megható jelenettel kezdődik: az aggódó királyné éjszaka "gyermeke fölött" virraszt.

Reggel 9 órakor indul a menet György fráter, Petrovics, Werbőczy, Török Bálint, Frangepán. Podmaniczky báró nem tart a kísérettel.

A tömegben sok a kétkedő, aggódva fontolgatják: mi lesz ennek a látogatásnak a vége?

Közben elterjed a hír: a szultán magyar ruhába öltözött renegátokkal árasztotta Xel a várost.

A befejező jelenetben egy fiktív epizódszereplőt mutat be az író - János diákot - akitől egy jólöltözött ur élénken érdeklődik Török Bálint után.

5.

Közben Barnabás és Elemér Pestre érkeztek. A Dunaparton negyven díszruhás magyart láttak, akiket a török szpáhik bekerítettek.

Elemér értette a török szót. "A török nyelv ismerete képessé tette őt, hogy biztos értesülést szerezzen a török szándékairól; s Elemér közéleti szereplésének ezt az indokát Verancsicsnál szintén feltalálhatjuk." /44/

A törökök beszélgetését hallgatva megjegyezte:

"- Ugy veszem észre, a törökök, bár szövetségeseink, nem szeretik, ha Budavár őrizete új erővel szaporittatik."/ 45/

Pest német polgáraival Ferdinándhoz pártolt, ezért Roggendorf császári tábornok veresége után a Perényi huszárok féktelenül raboltak. Mahomed pasa roppant hadisarcot vetett ki a városra.

A fejezet következő epizódjaiban Elemért és Barnabást lépteti színre az író.

A történet tragikus. Amíg Elemér "megvasaltatja" lovát a kovácsnál, addig a tömeg megtámadja Barnabást, mert Perényi huszárnak nézi. Barnabás szomorúságát fokozza az a tény, amikor egy suhanc lovának lábát átvágja, a ló hanyattesik, a szerencsétlen diák pedig a földre zuhan. Ez a jelenet hűen tükrözi az író Barnabás iránti vészvétét is.

Eközben megérkezik Fotiscus Ottó, a pesti őrség várnagya és rendet teremt.

Elemér és Ottó "megismerkedik": azaz megvívnak egymással. Kölcsönösen látják: jó, vivóval állnak szemben. A harmadik menet befejezése után azonban felhangzik az orditozás: jön a török!

A hír szerint a török nem rabolni jött: kikutatni a "nemesi osztályból való" vendégeket.

A fejezet befejező képében az együtt barangoló Elemér és Barnabás Soroksárra érkezését örökíti meg az író.

6.

A Csepel-szigetnél, Elemérék koldusruhába öltözött nemesek menekülését veszik észre. Egy csónakon áteveznek a tulsó partra. Keresik Werbőczi házat.

"Elemérnek, a regény szerint Werbőczi szolgálatában fontos hivatása volt." /46/

Werbőczi a házat a Zápolya családtól kapta érdemei elismeréséül.

János diák utbaigazitja őket.

A két vándor- Barnabás és Elemér - szállást keres magának. Ugyanakkor a nép közé janicsárok vegyültek és a kapuk környékét rajokban lepték meg. Barnabás kész fegyverét a janicsárok ellen fordítani, amikor egy renegát törökül szól társának, hogy a két jövevényt tartsák megfigyelés alatt.

Nagy volt a határozatlanság. A janicsárok úgy vélekedtek, míg a magyar király visszatér, itt kell tartózkodniuk.

7.

A török császár az ünnepélyes fogadáson kedélyesen társalgott a magyar főurakkal. Frangepánnak és György fráternek nem tetszett a basák udvariassága, de nem akarták elrontani a többiek kedvét.

Délután a táborban diván "tartatott", amelybe a magyar urakat is meghívták. A regénynek ez a részlete "nagyjában megvan Verancsios magyar krónikájában is, de a kifejezések azonossága nyilván mutatja, hogy Horváth Mihály munkájából történt az átvétel." /47/

A magyarok itt értesültek a szultán szándékáról: Buda várát hatalma alá veszi török kapitánnyal és török őr-
séggel.

György fráter az árulástól mélyen megindulva közli: a magyarok igenis képesek megvédeni a várat, nem kell török kapitány, mert a kétségbeesett magyarok Ferdinándhoz pártoltak.

Werbőczy teljesen összeroppan, alig tud szóhoz jutni. Kérése: hívassák össze az országgyűlést, ott döntsenek.

Frangepán Orbán véleménye szerint Buda török elfoglalásával az egész keresztény világ egyesülne, és kereszt-
tes háborúk sorra indulnának Budáért.

A török válasz: a szultán a lázongó magyarokat megfé-
kezi, a keresztény világ Konstantinápolyért sem egyesült.

Török Bálintot szóhoz sem engedik jutni, az urakat
pedig a divánból kivezették és őrizetbe kerültek.

A janicsárok Budán sátrat emeltek és őrzőkatapultokat küldtek
a három várkapuhoz.

"A költő a történet fonalát továbbvezetve, a kifejezések átvételével ismét elárulja tulajdonképpeni forrását. Így Budavár megszállását a janicsárok által Szalay után beszéli el." /48/

A fiktiiv fogantatású befejező jelenet hatásosan készíti elő a 8. fejezet igen dinamikus, meghatározó és egyben megdöbbentő eseménysorát.

A magyarok és a svábok egy budai vendégfogadó elnevezésén vitáznak. A magyarok "Hét vezér"-nek szeretnék elnevezni, míg a németek a "Hét sváb" mellett kardoskodnak.

8.

Az író bemutatja a "Hét vezér" közönségét, mely igen vegyes volt: találunk itt katonaviselteket, megyei nemeseket, hitlejlesztőket és kémeket. Itt tartózkodik Barnabás és Elemér is.

Szines költői erő motiválja az eseményeket, ezt a tényt igazolja az a jelenet is, amelyben egy idős ember - aki az ostrom előtt Egerből jött - János diák szavára elkezd a "Török rab nótája" című szomorú dalt. Ez a nóta a török rabságban selylődjő Ujlaki-herceg fiatal apródjáról szól.

Az öreg a taps után új dalt énekelt: "Hunyadiak kardjának hiteles története több szakaszban előadva". A dal a nagy törökverő Hunyadi kardjáról szólt, akinek halála után a főurak pártoskodása miatt a haza védelme háttérbe szorult. A mohácsi csatavesztés is a széthullás eredménye.

A bajok forrása: nincs vezére a magyarnak.

A nép zugolódott, a dal feltüzeltte őket: "Igaz, igaz! Nincs vezérünk, s azért van veszélyben a haza." /49/

Az öreg pénzt gyűjtött egy kivégzett ifju sirjára, de közben egy "kerekarcu, köpcös egyéntől" megijedt - nyilván ismerte és oka volt rá- és gyorsan eltávozott.

A tömeg újabb dalt remélt és zugolódni kezdett.

Elemér gyönyörű hangon énekelte a dalt, mely nagy hatással volt mindenkire. Ezután váratlan fordulat következett. "A kerekarcu köpcös egyén" Elemért letartóztatta és a hajdukkal börtönbe vitette.

Az együttérző Barnabás a szerencsétlen Elemér pártjára áll és a "köpcöst" leüti. Az alkapitány - mert ő volt a "köpcös egyén" - a foglyokat: Elemért, Barnabást, János diákot és a borbélyt a tanácsház pincéjébe viteti.

Elemérék elfogása inkább a saját érdekükben történt, mert az értelmetlen lázítás kivívta volna a janicsárok haragját.

Közben Bornemisza - aki Turgovics távollétében városbíró - megtudta, hogy a várban tartózkodik az anatóli basa, egyszer polgári öltözékben, másszor pedig janicsár ruhában.

A hír hatására a "jámbor és fecsegő" Bornemisza a börtönbe kísérte vendégeit, Elemért, Barnabást és János diákot. A rendkívül gyenge idegzetű Barnabásra a fogság rossz hatással volt: a Boldogasszony német templomának körvonalai a halottak árnyaival, s a bős és idétlen káprázatokkal ismét megjelentek, kedélye egyre borusabb lett. Nyomasztó lelkiállapota még inkább indokoltá tette Elemérhez való ragaszkodását.

9.

A fejezetet történelmi hitelességű nyitóképpel vezeti be az író.

Izabella aggódva várta kisfiát, míg végül másnap éjfél után megérkezett a hintó a csecsemővel, de a főrendűek a táborban maradtak.

A királynő belső elégtételt érzett, mert a közelgő válságot előre látta és sokszor megjósolta. A nagy veszély a magyar nép iránti szánalmát és a segítőkészség vágyát ébresztette föl benne.

A helyzet tragikus voltát igen hatásosan szemlélteti az író abban a jelenetben is, amikor bemutatja a töprengő Turgovics Miklóst - Buda város főbiráját - miért van a török táborban.

A csausz-basa bejön sátrába és kéri: legszebb ruhájában álljon ki a táborpiac közepére.

"-Veszve vagyunk! Engem szemeltek ki áldozatul, s diszruhában kívánják, hogy meghaljak - sóhajta Turgovics..."

/50./

Őrei a piacra viszik. Megdöbrentő esemény következett. Turgovicsnak végig kellett néznie a keresztény foglyok lemeszárlását, majd az anatóli basa /renegát/ kérte: a budai bíró lépjen a janicsárok élére és vezesse őket a várba.

A végleg elkeseredett Turgovics körül forgott a világ, lábai elnehezedtek, érezte a szégyenletes feladat teljes súlyát.

Turgovics után bevonult az anatóli basa, renegát Szolimán is. Kiűzték a városból a nemeseket és a katonákat, csak a polgárt, a pórt és a zsidót akarták megtérni.

A törökök átkutatták a börtönöket, így találtak rá Elemérre.

A Szent György térre vitték a foglyokat, az anatóliai basa sátra elé.

Az író gazdag fantáziáját dicséri az a jelenet, amelyben leírja a foglyok sorsát.

Egy óriás szerecsen végignézte a foglyokat, János diák vékony volt, ezért őt távozásra szölitották fel.

Eleméx és Barnabást a janicsárok a török táborba viték.

A divánban tanácskozást tartottak. "Feltűnően egyezik a diván további tanácskozásának leírása is Horváth Mihály előadásával. Az elágazó vélemények jellemző rajzához, ahol a kapzsiság, szöszzegés és a helyzet kizsákmányolása játszotta a főszerepet, úgy látszik, semmit sem tartott szükségesnek hozzátenni az író, mert megtalálta mindazt benne, amire neki szüksége volt." /51/

A basák különböző véleményen voltak.

Szolimán császár végül így döntött: Budavár és a Duna-Tisza köze török tartomány legyen. A királyné fiával Lippára költözik: a Tiszán tul és Erdélyben fog uralkodni.

Török Bálintot vegyék őrizetbe és Konstantinápolyba vigyék fogságba.

Werbőczy maradjon Budán, mint az új török kormány főbirája.

A csausz-basa Izabellához küldte azt az arab nyelven írt okmányt, melyben a szultán esküvel megígérte, hogy a királynét és a fíét a kijelölt országban "védendi", s mi-helyt a fíu nagykoru lesz, visszaadja neki Budát. Az anatóliai basa pedig budai főbasává "neveztetett" ki.

10.

A szultán táborából hazatért tanácsosoknak rövid idő alatt iszonyu szenvedésben volt részük.

Az eseményekre érzékenyen reagáltak. Petrovics duzzogott, György fráter zárkózott lett, Werbőczy meggörbödött.

Különböző álláspontra helyezkedtek.

Petrovics szerint: Erdély és Tiszántul elég nagy, akár a királyi trón számára is. György barát terve - miszerint Szent István koronájának területét egy fő alatt egyesítsék - megbukott.

Új elképzelése: a trónról le kell léptetni a Zápolya családot és Ferdinándhoz vonva az egész nemzetet, Magyarországot egyesíteni kell.

Werbőczy - bár kedélybetegnek látszott - elfogadta vezeklésképpen az új hivatalt. Nem látta be, hogy a közép-nemesség izgatásával maga is hozzájárul "Mohács" és Budavár elvesztéséhez.

A várban folyt a készülődés a nagy utra. "Izabella utrakészülését Verancsics krónikája egész bőbeszédűséggel adja elő". /52/

Izabella mindenkit feloldott fogadalma alól. Kérte: csak az maradjon vele, aki vállalja a nehezebb sorsot.

A költői képzelet tréfás epizódja következik. A renegát nejét visszakövetelte a basa, de az asszony nem akart hatodik feleség lenni. A szultán kegye forgandó és könnyen kaphat az új basa zsinórt, a feleségeit pedig zsákbavarrva a Dunába dobják.

A királyné ezért az asszonyt magánál tartotta, miközben egyre nyugtalanabbul várta az indulást. Felmerült a gondolat: Ki legyen Martinuzzi "politikai egyensúlya?"

Kétségkívül: Izabella Frangepánra számított.

11.

Werbőczy - a török tartomány keresztény népességének főbírája - felkeresi a zaklatott lelkiállapotú Turgovicst, aki nem tud nyugodni a kétezer lemészárolt fogoly emlékeitől. Felesége is súlyos beteg, amióta meglátta férjét a janicsárok élén.

A szerencsétlen Turgovicstól mindenki elfordul, de Werbőczyt sem süveglik már meg.

Az elkeseredett Werbőczy a királynéhoz megy bucsuzni. Könnyes szemmel tesz vallomást mindig a Zápolya család ügyeinek felkarolója volt, azt akarta, hogy a magyar trónra magyar uralkodó kerüljön.

Izabella arra kéri, ne vádolja önmagát a kedvezőtlen fordulat miatt, majd arcképét ajándékozza neki halhatatlan érdemei elismeréséül.

A királyné tanácsosaihoz fordul: a királyi árva két gyámja kísérje el őt Lippára, ahol addig tartózkodik, míg a tanács kijelöli leendő új fővárosát.

Egy bujdosó királyné fényes ígéretekkel, uradalmakkal nem szolgálhat, így aki akar: elmehet. Akik a megaláztatás vagy a dicsőség bizonytalan útján akarják követni, csak azok tartsanak vele.

A királyné hívei vele akartak élni vagy halni. Csak Frangepán Orbán hallgatott, majd kifejtette törökgyűlöletét. Izabellát nem kívánja követni, mivel a török által támogatott uralkodó. Szórruhát akar ölteni és egy szigorú szerzetbe szándékozik belépni.

Martinuzzi emlékezteti őt, hogy a Frangepánok sok uradalmat kaptak a haza védelméért cserébe és neki is kötelessége védeni a trónt, akár Budán, akár Lippán van.

Frangepán érvelése szerint a királyné Magyarország megsemmisítése nélkül nem léphet fel a török ellen és éppen a kereszténység érdekében kénytelen a szultán védelme alatt élni.

Nem az a baj, hogy a török erős; hanem a keresztény Európa gyenge, mert hitviták veszik igénybe az erejét.

Ferdinánd királysága Nyugat-Európával a katolikus hit megoltalmazására vezethet, a keleti országreszen a nemzetiség védelmezője és a magyar alkotmányos élet egyedüli fenntartója lehet Izabella királysága.

Frangepán örökre elbucsuzik, féltérdre hajolva kezét csókol Izabellának. A királyné emlékül imádságoskönyvét ajándékozza neki.

György barát karonfogja a távozó ifjut, majd elmondja neki véleményét: a németországi szakadárokat nem tartja veszélyesnek. Ugy véli, ez is elmulik, ahogy Husz János tanait is eltiporták. Vége lesz Luther izgatásának is. Bucsuzóul kéri Frangepánt: családi kapcsolatait használja fel Rómában a magyar ügy segítségére.

Frangepán igyekezett Martinuzzitól menekülni és kínzó magányában könnyeit "ontá" az Izabellától kapott imádságoskönyvre.

"Miért jöttem Budára? Miért láttam őt? - sóhajta. De hogy ki ez az ő, azt ajkai sohasem gyónták meg. Egy titkot a theatinai szerzetes koporsójába vitt." /53/

Harmadik rész

1.

Werbőczi a Turgovicsal való találkozás után János diákokat kereste fel, aki nem várta ezt a nagy megtiszteltetést. A diák a vizsgáló vegyes bizottmány tagja lett. Elmesélte Werbőczinek Elemér és Barnabás kalandját, akinek könnyű volt meggyőződni arról, hogy a fogságba hurcoltak egyike az általa kiváltott ifju: Komjáti Elemér, akit sürgősen ki kellene szabadítani.

"... Werbőczinek szokása volt a török fogságba került magyar ifjak közül többeket kiváltani a saját pénzén. Midőn Verancsics Werbőczinek ezen nemes vonását feljegyzi, ugyanakkor említést tesz egy jó nemes családból származó ifjuról is, akit Werbőczi kiváló tulajdonaiért és a török nyelvben való jártasságáért később magához vett és gyermekeként szeretett." /54/

A hazatérő Werbőczi egy pórruhába öltözött agg g férfiura talált, aki Deák István és Dániel levelét hozta.

Közben egy váratlan esemény történik: a renegát vejét emelte az udvar élére.

A következő jelenetben az író visszatér a királyné személyéhez, aki izgatottan készül a nagy utra.

" - Kamarásunk adja tudtul az agának, hogy holnap reggel nyolc órakor el fogunk indulni." /55/

A királyné e rendelete volt az utolsó "átyás király palotájában.

Korán reggel az egész török várórséget feállitották János király és az özvegy királyné tiszteletére.

Az elindulás percét ágyudőrej jelezte.

"A bucsuzási jelenet is Verancsics nyomán készült, amely a maga szomorú valóságában tárja fel a szinte észrevétlenül török igába került budai polgárságot." /56/

Izabellának egész hajóraj állt rendelkezésére, külön díszes jármű bársonypamlagokkal berendezve, frissítőkkal, gyümölcsökkel megrakva. Érzéketlen, nyugodt arccal lépett a hajóra.

A renegát neje a beszálláskor megpillantotta volt férjét, aki magyar ruhába öltözött. Meglepődésében majdnem megbotlott a padlón, de a királyné tekintete hidegen pihent a királyi palota új tulajdonosán.

A hajó elindult a parton, egy alak sokáig integetett. Vajon ki lehetett ez? Kanizsai? Révai? Talán az ifjú vegliai Frangepán?

Izabella végpillantást vetett Buda kékelő hegyormaira és visszavonult a fedélzetről.

2.

A hajó megérkezett az állomásra, ahol szekerekre kellett átszállni.

György barát méltatlankodott, hogy Budáról elhozta a sok finom arany és egyéb holmit, de a háromszáz éhes száj ennivalót kér, az pedig nincs.

" - Kíséretünk éppen ötven lovasból áll - válaszolá komolyan Izabella." /57/

Igy a védelem megoldható és élelmet is tudnak szerezni aranyért.

A királyné új székhelyül Gyulafehérvárt jelöli ki, a püspöki rezidencia egyelőre alkalmas lesz királyi laknak. Az "álnok és kétszínű" politika költséges kiadásai helyett fényes palotát kell építtetni.

Izabella Martinuzzihoz fordult: "... most elbocsátom kegyelmedet kincstárnok ur, hogy a pénzkimélés általam említett rovata felől gondolkozzék." /58/

A királyné helyzete nyomasztó volt, de fölénye indokoltnak tűnt Martinuzzival szemben. Tulajdonképpen: Martinuzzi és az egész belső tanács politikája silányul megbukott.

A barát tüprengeni kezdett: ő Magyarország területi épségét akarta visszaszerezni, mégpedig egy magyar uralkodóház alatt.

Ugy véli terve lehetetlenné lett. A viszonyok kényszerűsége miatt inkább eldobná a Zápolya-ház koronáját, hogy megteremthesse az "ép és egész" Magyarországot.

Nem érti a királyné hangulatváltását sem. Hiszen Buda ostroma alatt lemondott volna a koronáról a szepesi hercegségért, most viszont a török védhatalom, a korona kell neki.

"Heves, követelő s kiállhatatlan gőgű volt Török Bálint, s én nem segitem őt, ki a hálóból, melybe könnyelműleg bonyolódott - mormogá Martinuzzi. - Ez hiba volt tőlem. Ő a csekélységekben hetykén szegült ellenem, de a nagy kérdésekben többnyire pártolt, a királyné szeszélyei ellenében is." /59/

Martinuzzi úgy vélte: Izabella több mint szeszélyes, ez az asszony félelmetes.

Török Bálintért nagy bűn nyomja a barát lelkét, bár úgy véli: a bűnt az Isten megbocsátja, de a félreismert politikai érdekekben rejtve van a kérlelhetetlen bosszúállás.

A következő jelenet dinamikus eseménysort örökít meg.

Szolimán császár egy török csapatot küldött fedezetül az Alföldöm garázdálkodó bandák ellen. Helyes volt az előrelátás, mert Szalonta körül megtámadták a kíséretet. A támadókat megverték, de a társaszekerek egy része megsemmisült.

A királyné nagy figyelemmel és áldozatkészséggel sürgött a sebesültek körül. A palotahölgyek is követték példáját a sebesültek gondozásában.

Erdélyből rossz előjelek érkeztek: a Zápolya-ház hívei is kezdtek Ferdinánd pártjára állni.

Izabella joggal figyelmeztette kincstárnokát, hogy ékesszólásban és ígéreteken ne legyen fukar.

Martinuzzi érezte: ha az erdélyiek nem fogadják be, úgy a királyné őt szemelte ki áldozatul. Izabella viszont jól ismerte a barátot és tudta: őt mindig szemmel kell tartania.

Az események egyre bonyolódnak. Erdély határszélén a karaván fegyveres csapatokkal találkozott, akik kijelentették: a királynét nem engedik az országba lépni.

Martinuzzi "élénk színekkel" rajzolta a veszélyeket, míg Izabella alattvalói hűségéről beszélt. A szónoklat végén másképpen vélekedtek és rövid idő múlva az ellenséges indulatu csapatok ünnepi pompával kísérték a királynét Gyulafehérvárra. Az üres püspöki rezidenciát elfoglalták és a kincstárnoknak legsürgetőbb feladata a pénz szüntelen ontása lett.

3.

Ebben a fejezetben az író fantáziája ismét visszatér az Elemér - Barnabás szál rajzához.

Esztergom vidékéről újabb rabok érkeztek Óbudára a régiek mellé. Elemér tudta, hamar eldől, hogy a török izlése szerint drága vagy olcsó portékák-e a magyar rabok. Optimizmusát azonban nem veszíti el: Werbőczy segítségében reménykedik.

Barnabás keserű kifakadásában - a rabság miatt - egyértelműen Deákékat hibáztatja. Ha ők lóra nem ültették volna, nem volna török rab.

Ismét a rabok sorozása következik és Elemért külön akarják tenni, mivel megszólalt törökül.

A janicsár aga közlése szerint az árverésről szó sincs, az szükséges, hogy a törökül és magyarul jól beszélő egyének a budai főbasaságnál legyenek.

Ujabb szállítmány fogoly érkezik. Többen nővéreiket siratják, akik a török háremeket fogják gazdagítani.

A keményszívű Barnabás is komorrá lett. Dora jutott eszébe, ezt képzelte rabvásáron. Hosszas képzelődése nyomasztóan hatott rá. Öklöbe szorította kezét és a levegőbe öklözött, mintha törököket püfölne.

Elemér megragadta Barnabás karját és nyugalomra intette. Érezte, hogy sorstársát az őrjöngés felé sodorják vak képzelődései. Beszédbe elegyedett vele, hogy kiragadja "bősz álmai" közül, de Barnabás nem tudott megnyugodni.

Közben a foglyok rokonaikat siratták. Barnabás aggódva érdeklődött: a dúló csapatok vajon Doboka megyébe nem tévedtek-e?

Elemér arca halálsápadt lett. Nyílt az ajtó és belépett néhány török. A tolmács elárulta: Elemér jól beszél törökül. Az esemény után Szolimán budai főbasa személyesen keresi fel a rabokat. Magyarul mondja el: egy kis magyar végvár parancsnoka volt, de a szultán palástjába kapaszkodott és meglehetősen sokra vitte.

Zulfikar kemény szónoklása még jobban megdermeszti a légkört: ajtóhoz szegezteti a rossz kenyeret sütő pékeket. Allah megparancsolta a kalifáknak: minden gyaurt a föld színéről karddal kell kiirtani.

Barnabás komor tekintetét Elemérre szegezve érdek-
lődik: mit mondott Werbőcziről a főkádi? Elemér megnyug-
tatja őt.

Zulfikarnak nem tetszik Barnabás közbeszólása, de Elemér
csitítja: " - Ékesszólásodat dicséri, uram." /60/

A muderri még egy dagályos szónoklatot tart, majd el-
megy.

Barnabás diák homlokára verejtékezik, miközben szenvedélyesen
ismétli a nagy rangú renegátok egész sorát. Majd Barnabás
megható szavakat intéz Elemérhez:

" - Elérkeztünk a keresztösvényhez, hol a kétfelé
futó nyomok soha összetalálkozni nem fognak. Elemér, én
hiszek szavadnak, megtagadom a lelkeket, kit téged kárhoz-
tatnak, s maradok ígéretem mellett." /61/

Zulfikar magával vitte Elemért és csak délután tért
vissza.

Barnabás már csak egyedül volt, a többi foglyokat szabadon
engedték.

Szolimán budai főbasa Elemérnek agai rangon titkársá-
got ígért, ha hitét elhagyja. Ő viszont nemet mondott, s
feloldja Barnabást ígéretéből, miszerint egymást soha el
nem hagyják.

Barnabás kéri, hogy "ne oldja fel" a lelkében tomboló bűnös
indulatokra hivatkozik.

Elemér érvel: hátha török rab fog maradni." - Akkor
én is az maradok." /62/

A rageszkodó Barnabásnak végül az "emelkedés" problé-
máját veti fel Elemér.

A válasz: "A bosszúra volt számítva. De azon kívül csak
egy esetben volna szükséges.

- S mikor?

- Ha te emelkednél... mint magyar." /63/

Elemér elosendessedett és Barnabás Dora iránt érzett fékezhetetlen és korlátlan szenvedélye jutott eszébe.

4.

Ismét törökök keresik fel a börtönt. Barnabás érdeklődik tőlük az árverés idejéről. Ők pedig tudakozódnak Barnabás mestersége felől, aki elmondja: cifra betűket rajzolt a kolostorban.

Az ügyes diák Szolimán basa cselédségében is használható volna.

A gorombább aga érvelése szerint: ha talpára ötvenet üténének, még a hitéből is kitérne és pompásan megfelelné a duló és perzselő csapat tagjai sorában.

Az agák kimennek, de egy fiatal csausz Elemérnek titkon egy levelet adott, melyet Werbőczi írt.

A levél tartalmából kiderül, mivel Elemér törökül beszél, a janicsár aga 4000 talérra emelte árát. Rusztán basa pedig megígérte: még ma vissza fogja adni. Utal János diák információjára is, miszerint Elemérrel együtt elfogtak egy másik egyént is, aki Deákék leveleiből ítélve Barnabás lehet.

Elemér darabokra tépi a levelet, de a kíváncsi Barnabás az első papírszelet elolvasásakor megtudja: bárdolatlan, verekedő egyénnek tartja őt Werbőczi. Sőt Dora szomorúságáról is tudomást szerez, aki állandóan siratja Elemért.

Egyszer csak nyílt az ajtó; Werbőczy beváltotta ígéretét: Elemér kiszabadult. Kérte az őrt: vigyázzanak Barnabásra.

A börtönből szabadult Elemér Pestre ment, majd pedig kompon Budára, ahol Werbőczy nagy szeretettel fogadta. Annyira megörül Elemérnek, hogy utolsó aranyát is feláldozná annak kérésére: Barnabás kiszabadítására.

Korán reggel már embere a török táborba indult. Elemér aggódik Barnabás miatt, mert annak kedélyállapota nem a legjobb volt. Arra is gondol - amennyiben Barnabás kiszabadul - idegen házban lenne célszerű elhelyezni, ha lehet: Budától távol.

Werbőczy melletti hivatalának fontosságát belátta, de veszélyét is, hiszen budai basa az ő személye fölötti vitában szenvedett megaláztatást.

Reggel a Barnabás kiváltásáért érkezett küldönc eredmény nélkül jött vissza, a fogház üres volt. Érdeklődött a diák felől, de kitérő választ kapott.

Elemér visszakérte a pénzt és tovább akart menni. A török katonák azonban nem engedték, sőt "lelövéssel" fenyegették. A török császár roppant pompával érkezett Buda várába. Werbőczy tiszténél fogva fogadta, Szolimán főbasa helyett pedig Rusztán basa.

Megszületett az ítélet: Buda török tartományi város, Magyarországhoz többé semmi köze, levették a toronyból a harangot és a Boldogságos Szűz német egyházáról a keresztet. A janicsárok kidobálták a szentképeket, szent edényeket és a kriptákból kirabolták a koporsókat, szétszórták a hantokat.

A nép elrejtőzött.

A hiszékeny Werbőczy még reménykedik a szultán ígéretében, miszerint Zsigmond nagykorúságakor visszaszolgáltatja Budát.

Werbőczy Elemérrel elmegy a Mária templomhoz, ahol megdöbbenve látja: a világyőző padisah a mecsetté alakított templom közepén trónon ül. Ezután Turgovicshoz mennek, akinek a felesége éppen abban a percben halt meg, amikor a templom tornyáról ledöntötték a keresztet. Vajon ő lesz az első, akit harag és szertartás nélkül temetnek el? S ugyan hová?

A Turgovicsnál töltött idő buskomorrrá tette Werbőczyt. Közben Elemér pár napig kereste Barnabást, de eredménytelenül.

Werbőczy viszont hamar elfeledte szomorúságát, ismét vidám volt. A gondviselésben bízott, miután híre járta: Szolimán Bécs ellen indul. Hátha vereséget szenved Szolimán, és akkor Buda felszabadul.

Elemér a török táborban fegyverszünetről hallott. Sajnos neki lett igaza: szeptember 22-én Szolimán "szedte" táborát és elindult Sztambulba. Most már minden remény szertefoszlott - ezt érezte Werbőczy és Elemér is.

5.

Az ötödik fejezetben Deákékhoz kalauzol az író, akik meggazdagodtak, de "emelkedésük" nem volt hosszú életű. Közben figyelemreméltó dolog történt. Majláth István erdélyi vajda a török ellen Ferdinánd koronája alá akarta vonni Erdélyt. A probléma csak az volt, hogy tervét sokan ismerték és elárulták.

Szolimán értesült a pártütési készülletekről és Péter moldovai hoszpodárra bízta Majláth kelepcebe csalását. Balibég nikápolyi basa dulni kezdte Erdélyt. A bajt tetézte a nemesség kettéválása: a fele nemes Majláthtal, a másik fele Izabellával tartott.

Deákék kastélya nem messze volt egy erdővölgy bejáratától, szomszédjuk: Óvári, aki Majláth hirnökeivel beszélget és Ferdinánd királlyal cimborál.

Óvári átüzem Deákéknak: három nap alatt nyilatkozhatnak Ferdinánd mellett, mert különben kastélyukat feldulják. Az üzenet után haditanácsot tartottak: a két Deák, Flórián páter és a vén várnagy.

Határozatot hoztak: Óvári nyilatkozzék három nap alatt Izabella királyné mellett, különben megtámadják.

Készülődni kezdtek a védelmi háborúra. Egy újszerű tervet eszteltek ki és kiosztották a szerepeket. Deák Dániel az erősítési munkákat hajtotta végre, a vezényletet Flórián páterre bízták. Deák István a háztűzhelyet védelmezte. A parasztság a hegyi völgyet elárkolta nagy kődarabokkal. Óvári zsoldosaival valódi Xerxésznek bizonyult ezen új spártai hősök ellen.

Másnap a falat Majláth párthivei prédálni kezdték. A kolostor nem borult lángba, a faluból kivonultak a martalócok, s Óvári nem támadta meg a völgysszorost. Az áhitatos gvárdián az isteni gondviselés rendkívüli kegyelmének tulajdonította a menekülést.

Péter - a ravasz moldovai vajda - hazug ígéretekkel kicsalta fogarasi várából Majláthot és a szultánhoz küldte. Az Izabellához hű alvajda Óváriék ellen indította csapatait.

Óvári éppen utban volt Deákék ellen, amikor egy kanyarodónál visszatekintve saját csüretét látta lángbaborulni. Deákék így megmenekültek. Óvári tagadta a pártütést, de a Majláthnál talált levelekből kiderült összeesküvése. Fogságba került; a vár dulását félbeszakították.

Neve a krónikákban többé nem szerepel. Erdélyben elcsitultak a harcok, Budáról viszont ellentétes hírek érkeztek.

Deákék azt tapasztalták, hogy még Dora szépsége sem csábítja a vendégeket a barátságos kastélyba. A lány hűségesen várja Elemért. A Deák testvérek átkozzák Elemér elküldőjét. Már arra is gondoltak, talán a németek elfogták. A hirnök, aki helyettes várnagy lett, Elemér urfit dicséri, elmondja: bejutott Budavárba.

A hír hallatára Deákék megnyugodnak és boldogan üritik poharaikat, miközben az alvó szobában Dorka asszony rosszul lett.

Elárulja Dorának a nagy titkot: ő küldte el Elemért.

Dora megértette, hogy örökre elveszítette szerelmét, de elég boldogságnak érzi, hogy remény nélkül is szereti. Szobájába vonul, de gyötrő gondolatai nem hagyják elaludni. Egyszer csak lantpengetést hall és kedvenc dalát valaki énekli:

"Vándor madár, vándor madár,
Szárnyad mindenüvé eljár,
Szemed mindenfelé tekint.
Nem láttad-e a vőlegényt?" /64/

Vajon Elemér érkezett volna meg?

Dora felkelt és kinyitotta az ablakot. A kerten kívül énekelte valaki, aki feltehetően ismerte Elemért.

A lányban szörnyű sejtelen ébredt: így adják tudtul a vőlegénye halálát, csak a vendég /hirnök/ nem merte világos szavakkal előadni.

Csak nagysokára tudott elaludni, reggel apja ébresztette, aki egy kellemes lovaglásra invitálta lányát.

Dorka kis kerti házának avatása alkalmából családi ünnepet kíván rendezni. A szép kis ház - melyet árnyékos fák és csodálatos illatu virágok díszítenek - kellemes hajlék lesz Dorkának.

Deák Dániel és Dora aggódnak Dorka rossz kedélyállapota miatt. Dora attól fél, hogy az asszony nem éli túl a szilveszteri éjt. Deák Dániel meghívja Péter gvárdiánt és a kolostor minden tagját a családi ünnepre. A faluban is kihirdették, hogy az uraság /Deákék/ ökröt fog sütni, és egy hordót csapra vernek: akinek kedve van, jöjjön a házszentelőre.

Közben láttak két leégett földesuri kastélyt, mely a polgárháboruból pusztult el. A két vár urának leányai testvérként szerették egymást, mostpedig fivéreik egymás karjától veszélyes sebekben fekszenek. Hát ide jutott a magyar? Egymás vérért ontja?!

Dora az ökröt a lakoma kellékeként Dorkának akarja adományozni, de apja szerint: házszentelés nem lehet dárídó nélkül. Deák Dániel folytatja útját, s az egyik falu szélén fegyverkovácsot lát felfegyverzett parasztokkal együtt.

Vajon hová lesz az út? Háboruba, hiszen Izabella akar az országba jönni, mert Budát valami basa elfoglalta.

Szép hazafiak ugyancsak... "levetkezik" a hűséget, nincs könnyör szívében - elmélkedik Deák Dániel és lányával, Dorával hazasiét. Kedvetlenül érkezik a kolostorhoz, ahol elmondja a szomorú történetet. Flórián páter bemutatja Dániel urnak Barnabás diák utódját egy kisdéd, de fürge vénembert, aki most tovább rajzolja a betűket Barnabás helyett.

Az öreg lantos egy korán elhunyt költőtársának dalait éneklő /Dora Elemér dalát vélte éjszaka fölfedezni benne/. Dora érdeklődik a lantostól a költő halála felől, akinek kitérő és homályos válaszából kissé megkönnyebbült, de egész uton azon tűnődött: vajon a vén lantos miért énekelte volt barátjának versei felett azt, amit Elemér szokott.

A tények mélyen elgondolkoztatták.

Deák István kérdi Dánieltől: megmondta-e Dorának, hogy ők küldték el Barnabást. Dániel kerülgette a választ. Az ügyet csak sejtetni engedte Dorának, de olyan kifejezést használt, hogy fegyverekkel "nem tudó" embert harcba küldeni annyi, mintha mészárszékre küldenék. Tanakodnak: hogy is mondják meg Dorkának a történeteket? Közben kíváncsiak a levelek tartalmára és meg sem várva Dorát, olvasni kezdik.

A megyei főbíró Izabella bejövetele ellen intézett mozgalmakról értesíti őket: szedjék össze erejüket a lázadók fékezésére.

A másik levelet Kállay Menyhért barátja írta. Ebből szereznek tudomást a következőkről: Buda várából kiűzetett a vitézlő rend, Buda török tartományi főváros lett és Werbőczy már csak zsidóbíró.

Ime így lesz hát minden emberi dicsőségnek és hatalomnak vége? Deákék összetörten könnyeztek. Elhatározták: Dorka házának "felszentelési költségeit" megtakarítják és Werbőczyt meglátogatják, pénzt visznek neki. Továbbá szándékukban áll Dorkának felfedni az igazságot Barnabás ügyében.

6.

A hatodik fejezet fiktív jeleneteiben továbbra is Deákéknál időzik az író. Már a kezdő képsor igen nagy feszültség hordozója.

Dorka rettegett Dora szemébe nézni. Inkább óhajtotta a halált, kínzó onvád között szedte össze holmiját és várta az alkonyt, hogy a várból kisuhanjon. Egy legyény lépett be szobájába és arra kérte: Dorka asszony fáradjon Deákékhoz.

A refektórium helyett a fegyvertárban fogadták a félénk nőt. Deákék szeretnék felfedni, hogy ők küldték Barnabást a táborba, de Dorka annyira fél, hogy előbb ő vallja be Elemér elküldését. Elismeri, hogy régi aranyát és ezüstjét Óváriéknál zálogba adta és ezen a pénzen küldte el Elemért.

Bevallja az igazságot: Elemér szemet vetett Dorára és a lány viszonzta érzelmeit, ezért küldte el.

Deák István közbeszólásával bizonyította, ezért azt tették Barnabással, amit Dorka asszony tett Elemérrel.

Dorka sikoltva esett székére, de mihelyt eszméletét visszanyerte, szitkozódni kezdett. Szinte lávaként kiömlő mondanivalójában kifejtette, miért nem döftek tört Barnabás szívébe, mintsem gyilkoló fegyverrel a világba küldték. A nagy fájdalom miatt csak úgy dőlt belőle a szó.

Deákék megdöbbenve hallgatják Dorkát, aki elmeséli ő és Barnabás történetét.

Dorka testvére férjének vára Szendrővel szemben volt, ahol a mohamedán hitre tért Ali parancsolt.

Kinizsi átkelt a befagyott Dunán és kifosztotta Szendrő várát, míg Ali távol volt. Másnap Ali visszaérkezett és Kinizsi után indult. A Duna jege azonban zajlani kezdett, és nem tudott utána menni. Kinizsi így - üldözés nélkül - Pancsovába vonult, ahol Barnabás atyja volt a parancsnok. Az irigy városlakók, kik a szigorú fegyelem miatt nehezteltek Barnabás apjára, beárulták Kinizsinek, hogy a várnagy szerette volna Pancsovát átjátszani rokonának, Ali bégnek. Kinizsi vendégként száll meg a várnagynál, de elfogadja a szörnyű javaslatot és megsütteti, mint egy kost, a háza-
árulókat pedig arra kényszeríti: egyenek a husából.

Barnabás anyja ekkor hat hete volt lázas, "eszét veszíté" és hóban, esőben egyedül bolyongott, még végül egy hű szolgálja rátalált és Dorkáék várához kísérte.

Dorka atyja fegyvereseket gyűjtött és rárontott a várra, ahol sógorának bátyja a várat és uradalmat elfoglalta.

Kiverte a bitorlót és az özvegy Anna nevében birtokba vette. A zsvány nagybácsi viszont a többi várurral összefogott és sereggel fogták körül a kivégzett testvér várát.

Dorka apja alig tudott megmenekülni. A gonosz "nagybátya" Budán a Boldogasszony német egyházában kimondta a szövetkezett várurakkal: Barnabás atyja hazaáruló.

Végül Dorka atyját is lázítóknak bélyegezték és karhatalmat küldtek ellene.

Ő azonban belátta, hogy nem "tarthatja magát", az állatokat leölette és éjszaka egy folyosón a várból eltávoztak.

A várnagynak meghagyta: mindent gyűjtsön fel, csak akkor tüzze ki reggel a fehér zászlót.

Egy közeli menhelyen meghalt Anna, Barnabás anyja. Dorka ekkor a gyermeket magukhoz vette és a szikrázó havon a budai börtönhöz indult.

Megmutatta a csecsemőnek Boldogasszony német egyházának tornyát, ahol a gyermek apját hazaárulónak nyilvánították. Dorka asszony megfogadta: minden vagyonát az igazság kiderítésére fogja fordítani, de a sok pörösködő koldussá tette.

Barnabást ellenségeinek gyűlöletére akarta nevelni. Csak Elemér és Barnabás ne találkozzék - aggódott Dorka, mert Barnabás megszerette Dorát és mint vetélytársat gyűlölte Elemért.

A jelenet feszült légkörét Dora megjelenése fokozza, aki azt kéri: nyissák ki gyorsan az ajtót, nagy szerencsétlenség történt. A vén lantos Flórián atyánál elmondta Dorának, hogy ő éppen akkor szökött meg Budáról, amikor a janicsárok két katonát elfogtak, alighanem Elemért és Barnabást.

Deákék így vélekedtek: a derék janicsárok jól tették, hogy elfogták őket. Legalább gondos őrizetben vannak és kiválthatók készpénzen."

A házszentelőt csendben ülték meg.

Deákék eladták a fegyvertárat és sok ökröt, lovat, mindent, amit lehetett, pénzzé tettek.

Deák Dániel, Dorka, Dora utnak indultak Budavárra, Deák István a várban maradt Flórián páterrel.

7.

Az író a történelmi valóság talaján ismét színre lépteti a főszereplőket, hogy nagyszerűen megformált tragikus végzetük beteljesülését előkészítse.

Először Werbőczit jeleníti meg, aki hiába volt Budán az egész tartomány főbírája, Zulfikar mellett csak olyan falujegyző és városbíró szerepe lett. Az összetűzés állandósult Werbőczi és Zulfikar között.

Zulfikar gőgös és vitatkozó, Werbőczi pedig önérzetes és heves vérmérsékletű egyén volt. Egymást tudatlannak tartották.

Meg kell vallani: igazuk is volt, mert Werbőczi épp oly keveset értett Zulfikar jogrendszeréhez, mint Zulfikar a "Hármaskönyv"-hez.

A budai főbasa, mint renegát-örvendezett a civódáson. Egyébként amikor tudomást szerzett Werbőczi ellene készült fölterjesztéséről, magához hívatta. Közölte vele: ő itt az ur, mire Werbőczi dühösen távozott.

A magyar nőket rabló Hamzsa bég is magyarból lett renegát.

A főbasa üzent a bégnek: küldjön hozzá kétszáz szpáhit és ő is eljöhet szemre venni Komjáti Elemér titkát.

Werbőczit felkeresi Turgovics. Elmondja, hogy Komjáti Elemér után kutatnak a főbasa emberei. Turgovics pesszimizmusa most éppen ellentéte Werbőczi optimizmusának.

Az önámító Werbőczi önmagát a budai főbasával egyenrangúnak hiszi.

Turgovics aggályoskodva távozik.

Werbőczi üzen Elemérnek, holnap folytatják az emlékirat készítését a szultán őfelségének. Elemér örül, hisz most szabad és "keselyszürkéjével" kilovagol a városba, de meglepődve látja, hogy egy csónakból feléje intenek. A városbíróra ismer, aki éppen őt keresi. Tőle tudja meg, hogy az egyik lovat, melyet eladott, a Hamzsa bég magának követelte és a városbírókat tolvajnak nevezte. Barnabás lovát Elemér azért adta el, hogy kiválthassa őt a fogságból.

Sajnos Elemér nem tehetett mást, mint kifizette a városbíróknak a ló árát és megüzente: Hamzsa béget küldje hozzá a ló ügyében, majd megvívni érte. Közben szomorúan gondolkodik, keserű vád marcangolja, amiért egyedül hagyta Barnabást, aki bizonyára visszasüllyedt a bős embergyűlöletbe.

Fontolóra vette: Barnabás talán hitét is elhagyta és szpáhiként gyujt, fosztogat?

Kétkedett egy kicsit: talán mégse.

A lóra viszont csak Barnabás ismerhetett rá: ez tény.

Elemér gondterhesen tért haza.

Werbőczi feladatot ad neki: holnap Mezőturra kell mennie Deák Dániel családjáért, aki Werbőczihez jön Budára. Elemér nagyon boldog, mert felöltik benne a remény: hát-ha sikerül találkoznia Dorával. Gondolataiban mélyen elmélyülve utazott Mezőturra.

Nagy volt az öröm Deákék házában, amikor Elemért meglátták. Dora elpirult, szemérmes szemeit a földre sütötte. Csapi Andrásné - Dorka asszony - sirt és megölelte azt a fiút, akit idegenbe, a széles világba küldött. Elemér kimondhatatlanul boldog volt: hisz együtt lehetett Dorával. A lány is határtalanul örült és késő éjjel is a "tündérvilág legbűvösebb képeit" kezdte szőni gondolataiban. Reggel utra keltek és néhány szpáhi gyanusan kezdte követni őket.

Elemér kérdésére azt válaszolták, hogy a budai basa megbízásából alakult kíséretük a haramiák ellen. Gondterhesen elgondolkozott ezen Elemér, de Dorka közelsége "kiemelte szellemét" a nyomasztó légkörből.

A diszhintó Budára érkezett.

Werbőczi emlékiratában éppen a főbasa törvénytelen lépéseit "taglalá", amikor vendégei megérkeztek. Gyorsan a tornácra sietett. Forró baráti öleléssel fogadta rokonait.

Dora szépsége még az öreg Werbőczit is meglepte, aki megígéri: "viesszakerítik" Barnabást.

Másnap Deák Dániel társaszekerét akarták utnak indítani vissza Erdélybe.

Werbőczi kíséretet adott melléje. Egyik embere vitte a levelet az erdélyi vajdához: juttassa el Rusztán basán keresztül Sztambulba.

A fejezet Elemér és Dora igen megható társalgásával végződik. A lány szerelmet vall Elemérnek és arra esküszik, hogy csak vele hajlandó az oltárhoz menni.

Elemér megemlíti Dorának: holnap a törvényszékbe mennek, de fegyvert nem szabad vinni.

Az aggódó Dora arca halálsápadt lett, de megpróbált magán uralkodni.

8.

Másnap reggel elindult Werbőczi nagy kísérettel. Méltó pompa övezte hintóját.

Turgovics és Elemér "baljósnak" találták, hogy szaporodnak a szpáhik a városban.

Werbőczi elkészült az irattal és Elemérnek adta át, aki zsebébe rejtette. Elemér vezette a menetet, amely lassabb volt, mint a halottaskocsiké. Áthaladtak a bécsi kapun és a Szent György térre akartak kanyarodni. Váratlan fordulat következett.

A szpáhiak körülfogták Komjáti Elemért és vezérük leemelte lováról és egy nagy szerecsen levágta a fejét egy lapos kövön.

Dorka asszony mély megrendüléssel nézte végig a történeteket, miközben keserűen átkozódott.

A vezér meglátta Dorkát és meghallotta az átkot is. Elemér fejével a kezében gyors futásba kezdett.

A szpáhiak követték vezérüket és siettükben széttaposták Dorka asszonyt.

Turgovics mesélte el mindezt Werbőczinek, aki hintójáról látta a tényeket.

Mindez pillanatok alatt zajlott le. Werbőczit annyira felbőszítette ez az alávaló gazság, hogy visszafordult és nem ment el a főbasához. Barátait arra kérte, - keressék meg Komjáti Elemér holttestét és vigyék házába - hogy ünnepélyes szerttartással temesse el.

Elemér halála körülménye történeti tény, amelyet Verancsics krónikájából merít az író.

Az Elemért mélyen tisztelő Werbőczit igen megrendíti a haláleset. Hiába jött a főbasa hirnöke őt a tanácskozásra meghívni, hajthatatlan maradt.

Szolimán basa nagy horderejűnek hitte Elemér kivégeztetését, mert maga mellett tartotta a rendőrfőnököt és a janicsár csapatok vezérét. Állandóan érdeklődött Werbőczi felől, mivel a levelet megtalálták Elemérnél, kezében volt a bizonyíték Werbőczi ellen.

A főbasa elhamarkodottnak találta Hamzsa bég tettét, elég lett volna Komjátit elfogni.

János diák - Werbőczi követe - jelentkezett Elemér holttestéért, de a szpáhiak a Dunába vetették. A diák szerint a főbasánál levő föladás, reszkető kéztől származó betük nem Elemértől valók: tehát Elemér ártatlan.

A janicsárok vezetője megdöbbenő tényrt jelent: Hamzsza bég bezárkózott szobájába és Komjáti Elemér levágott fejével társalog.

Másnap orvosi felügyelet alá veszik Hamzsza bégét, aki eszelősen mindenütt vért lát és a széttaposott asszony /Dorka/ holttestét követeli vissza.

Werbőczi háza körül "kémlelő" jelentik: a magyar kádi utra készül Erdélybe, vagy Sztambulba.

Erre a hírre titkos tanácsot tartanak.

A divánnak /tanácsnak/ egy része Werbőczi letartóztatását javasolta, más része "rövid eljárásként" Komjáti Elemér sorsára akarta juttatni.

Egyesek mosolyogva mondogatták: a Duna-Tisza közén veszélyes áthaladni, mert a rablócsapatok megtámadhajták.

A főbasa mégis úgy döntött, hogy a hatóság őriztetni fogja, nehogy a magyar főkádi kifosztását és halálát ellene fölhasználhassák ellenségei. Ezzel a nyilatkozattal a főbasa v feloszlatta a titkos gyűlést.

Gondolataiba mélyedve töprendett: mit is tegyen?

Ekkor belépett a háziorvosa és rossz hírt hozott: a halottak rossz eltemetése miatt járvány lépett fel a katonák között, a beteg teste felpuffadt.

Szolimán magához hívatta Zulfikart és közölte vele: nem tűri, hogy Werbőczi magyar főkádival állandóan összetűzzön. Visszaállítani kívánja a magyar főbíró egész hatáskörét. Zulfikar "nagysága tetőpontjáról lebukva" és szívében gyűlölettel távozik, majd élénken érdeklődik Hamzsza-bég egészsége iránt.

A válasz nem megnyugtató: a bég önmagával és a földfeletti lényekkel társalog.

A főbasa Hamzsza bég mellé magyarul értő szolgát küld és üzen Werbőczinek: amennyiben "felhagy" elképzeléseivel, akkor visszahelyezi eredeti méltóságába és Zulfikar főkádít megfelelő korlátok közé szorítja.

Werbőczi válasza: a basától nyert engedményeket elfogadja, de Hamzsa bég fejét kívánja.

A Hamzsa - bég mellé rendelt szolga jelenti: a bég dühöng, fél Dorka asszony átkától és esküszik, hogy visszateszi a régi helyére a levett keresztet.

A bég örültsége nyilvánvaló.

A főbasa megüzeni Werbőczinek: megkapja Hamzsa bég fejét, de előbb ő lépjen a palota udvarába.

Werbőczi elfogadta a főbasa ajánlatát. Nem is álmodott ekkora diadalról.

János diáknak is tudtára adja a felismerést: a törökkel gorombán kell bánni.

A várpalota lépcsőjén a basa fogadása következik, aki karonfogva vezette a nagyterembe.

" - Méltóságos barátom arról otthon meg fog győződni, hogy titkárának gyilkosa méltó büntetését elnyerte. Most menjünk törvénykezésre, s aztán lakomázunk." /65/

Werbőczi hozta az ítéletet, Zulfikar háttérbe szorult.

Az ítélkezés közben az orvos kihivatta a főbasát, mert a szörnyű ragály megjelenése óta négy eset előfordult.

Werbőczi is érdeklődik a ragály felől. A főbasa szerint, ha hitük nem ellenezné, oltott meszet tenne a koporsóba a ragály megszűnése érdekében.

Csak "imigy-amugy" folyt a biráskodás, mindenki örvendett. A királyi táblát a basa asztalával cserélték föl és ettek, ittak a magyar nép és a török császár egészségére. Érdekes, hogy a basa a mohamedán hittal összeegyeztethetőnek vélte az italt. Zulfikar nem volt ott a lakomán, így az egyetértés teljesnek látszott.

Közben Werbőczi házában a török szolgák visszarakták a butorokat a szekerekről.

Deák Dánielt Elemér halálhírére szélhűdés érte .

A magyar főkádinak egy ezüst tálcán valamit hoztak.

Erre a tolmács mondja: a nagyságos basa a magyar kádi titkára gyilkosának, Hamzsa-bégnek fejét tisztelettel küldi.

S "fülleplezte" a tálcát.

" - Uristen! Hisz ez Barnabás diák - nyöszörgé Dani bácsi..." /66/

Hátrálni kezdett, majd a kerevet hátához szegezve fejét mozdulatlanul nézett a halott szeme közé. Így találta őt Dora, de már mint többé nem élő, sőt meghalt Deák Dániel is.

Werbőczy győzelmi mámorral tért haza, de Dániel véletlen halála megdöbbsentette és nehéznek érezte tagjait.

Dora alabástrom fehér arccal kérdezte: "- Van-e Isten? - Fellegek közé takarta arcát, leányom..." /67/

Werbőczy nemsokára iszonyu lelki megrázkódtatáson ment keresztül. Valami rettenetes érzés kerítette hatalmába. Fölkereste a mezitlábás barátok zárdáját, hogy valaki imátkozzon az elhunytak lelki üdvéért.

A barát feszületet és szent edényeket hozott elő és hosszas istentiszteletet tartott.

A budai basa értesült barátja rokonának haláláról, vidékről papot hozatott.

Zulfikar "szitott" a kormányzó ellen, azzal érvelve, a gyaurokkal cimborál; miközben egy török a Szent György téren dögvészt, véres háborút kezdett jósolni.

Turgovics megrendülve veszi tudomásul a hirt: Werbőczy sajnos súlyos beteg.

A szerencsétlen ember feje, nyaka dagadni kezdett és kékül.

Hivatták az orvost, aki az új ragályt megállapította.

Szolimán értesülve "méltóságos" barátja betegségéről, megparancsolta a háziorvosnak: szedje össze minden tudományát és mentse meg életét.

A beteg Werbőczy magához hívatta Turgovicsot:

"- az Isten még ma magához veszi bűnös lelkemet... tévedéseimnél is nagyobb kínokat szenvedek... ha halálom erőszakos volt, tanulságul szolgálhat azoknak, kik természetelleni szövetségekben bíznak..." /68/

Majd arra kéri, vigye el Dora kisasszonyt Izabella királyné udvarába, kísérő levelével együtt. Siessenek a levéllel, hogy még alá tudja írni.
A megható befejező jelenetben Turgovics behozza Werbőczi lepecsételt végrendeletét és megígéri: végrehajtja.
A súlyos beteg kezébe feszületet ad.

9.

A két utolsó jelenetben az írói fantázia gazdagságával bonyolódik a cselekmény a néhány életben maradt szereplő körül.

Erdélyben Izabella királyné uralkodása alatt a Deákék tekintélye növekedni kezdett.
Deák István hiába várta rokonait haza, sajnos nem sikerült velük többé találkozni.
Flórián páter nem eresztette le a várkaput, ahogy Deák Dániel meghagyta. Új gazdaasszonyt ugyan hoztak, de nem volt olyan jó, mint Dorka.

A Márton-napi ludat ünnepély nélkül fogyasztották el.
Végre kürtszó hangzott és a várnagy jött a kulcsért.
Budáról megérkezett a társszekér.
A "nagy rokon" Werbőczi biztos embere elmondta, hogy mindenki jól van: Werbőczi, Deák, Dániel, Dora, Elemér stb.

A jó hír hallatára megnyugodtak. Nagy örömmel készültek a másnapi vendégségre, még a 17 éves tokajit is elővették, amit Dora születésnapján tettek el. /Az igazi tényeket nem tudták./

Másnap az ebédre megjöttek a vendégek, s elkezdődött a nagy lakoma. Deák István miután áldását adta Elemér és Dora frigyére, lefeküdt. Betegsége sajnos egyre súlyosbodott. Végül megérkezett Turgovics levele.
Az öreg így vélekedett: nem kell felbontani, mert ha jó van benne, nem lehet több; ha rossz, arról ő nem akar semmit tudni.

Ismét tragikus jelenet következik, amelyben az író Deák István hirtelen halálát mutatja be.

Végül a Deák-testvérek uradalmáról nyilatkozik, melyet a "páterek" igyekeztek jól igazgatni.

10.

Eltelt több, mint tíz év...

1551-ben Kolozsváron a Szent Mihály főegyházban Izabella lemond a trónról és országát Ferdinándnak adja. Fia, Zsigmond Ferdinánd leányának jegyeséül jelöltetett. György fráter is hittel kötelezi magát a szerződés megtartására. A királyné elhagyta Erdélyt és a határnál elbucsuzott hű alattvalóitól.

Egy terebélyes hársnál térdre borult és imádkozott, majd törével ezt írta a fába: "Sic fata volunt" /Igy akarja a végzet/

Itt már csak a Martinuzzi által melléje rendelt fegyveresek vették körül, más mindenki elhagyta. De mégis volt egy érdekes lány kíséretében: Dora. Az a lány, akinek a királyné kolostort ajánl, mert a természetében /nincsen "semmi földi". Arra kéri: jövedelmét titkon azok közt ossza ki, kik a királyné ellen folytatott küzdelemben megbuktak. Hogy miért?

"Mert szerencsétlenek voltak." /69/

A szerencse pedig forgandó.

Izabella most csatát veszített. Csodálatos játékot üzött vele a sors. Megözvegyülése után nem akart uralkodni, ezért haragudtak rá az országnagyok. Helyette uralkodtak és a törökök segítségül hívták Ferdinánd ellen.

Végül Szolimán a fővárosból elűzte. György barát ekkor azt tanácsolta a királynénak: ne uralkodjon, ne szeresse a trónt.

De Izabella most már uralkodni akart.

"A gyöngé nőtől ádáz férfiú vált, hogy uralkodhassék." /70/

De ime, György barát - Ferdinánddal cimborálva - kiűzte az országból.

Valóban, helyzete szerencsétlen.

A királyné aki végül kettesben maradt Dorával, s eddig hideg érzéketlen szívű lánynak vélte, rájött: van ebben a lányban valami titokzatos.

Ezt a tényt megerősítette Dora Izabellához intézett vallomása: "Szerettem és szeretve valék. Ezen érzés áldozatja lett szívem választottja." /71/

A királyné könnyek közt felelte: "- En is szerettem Dora!" /72/

A mélyen érző lány megérezte: Izabella rokonlélek. Talákoztak Ferdinánd ezredesével, akinek bátyja a theoténai szerzetes, a híres Orbán /Frangepán/ priornak kegyence. Orbán prior elmondta, hogy a váradi püspök sok kárt tett a kereszténységnek a békét fölzavaró törökgyűlölete által.

"- Ó, ó mellettem küzd! - remegé lassu hangon és szorult kebellet Izabella." /73/

A célzást nem értették, amelyben Izabella és Frangepán titkolt szerelme rejtőzött.

Majd a királyné - anyai szeretettel átölelve Dorát, megszólalt: "... Mindkettőnk vezércsillaga a szerencsétlen szerelem, de különböző utakra int. Nekem uralkodni és küzdeni kell; neked némán szenvedni és lemondani. Sorsunknak engedelmeskedni vagyunk teremtve. Kövesse ki-ki vezércsillagát!" /74/

3.

A regény jellemei

A mű végén úgy képzelné az ember, mintha a regény összes szereplője "kipusztult" volna, az egy-két életben maradt nő pedig legfeljebb klastromi életre lenne kárhoztatva.

Egy pillanatra felvillan a kérdés: az országnak sem volna jövője?

A regényen átszótt politikai fejleményekre való odafigyelés azonban megment a teljes pesszimizmustól.

Martinuzzi

"A megalkuvás - és kivonulás elvének frangepáni képviselésével szembesítve lehet csak a regény Werbőczijének és Martinuzzijának konfliktusait, tragikus vétségeit megértenünk." /75/

Minden hiresebb elemző, - Salamon Ferenc, Papp Ferenc, Horváth János, Sőtér István - abban megegyezik, hogy az író elítéli György barátot, de ennek magyarázata már korántsem egyértelmű. Salamon Ferenc Pallavicini szerepeltetése alapján a Zápolya-ház iránti hűtlenségét emeli ki, s hozzáteszi: "... a szerző mindig érezteti az olvasóval e rendkívüli ember iránti ellenszenvét, mellyel általában az erkölcstelen politika iránt viseltetik." /76/

Horváth János az érvelés első részét elfogadja, de vele egy véleményen van Papp Ferenc is.
Sőtér István Frangepán Orbán tanácsából indul ki:

"Az alapvető tévedés, melyből Martinuzzi tragédiája származik: egyesíteni akarja az országot olyan időpontban, midőn csak a veszendőbe menőnek megmentése lehet a fő cél. Martinuzzi terve mintegy megfelel a nemzeti függetlenség Kemény-korabeli eszméjének: Kemény szerint mindkét eszme megvalósíthatatlan, tehát káros..." /77/

Az író legfőbb érve György barát ellen annak Habsburg-barát politikája. Ezt az elképzelést Kemény a külviszonyokkal nem számoló, tulzottan merész politikának ítélte. Talán ez a politika kicsit analóg Kossuthéval.

Martinuzzi alakjának első tervezésekor is a Werbőczy-, a Pécsi Simon-típus jellemvonásai bontakoznak ki. Ezek a legtragikusabb típusok, melyek - Kemény szerint - a történelemben annyi kárt okoznak.

Ha a regényben nem is jut főszerep Martinuzzinak, a gyászos korszak zavaros politikai életén mégis az ő rendkívüli egyénisége uralkodik.

A mű egésze a politikai tévedések tragédiája.

Fráter György maga mondja; miután eddigi politikáját Buda elvesztésével megbukottnak látja; a megtorlás a bellépésekből következik. Szerinte a bűnt az isten megbocsáthatja a gyónónak és a bánkódónak, de a félreismert politikai érdekek kegyetlenek, s csirájukban rejtőzik a kérlelhetetlen megtorlás.

A regényből világosan kiderül, hogy a szerző helytelennek tartja Martinuzzi politikáját, s alapjában véve kérlelhetetlen szigorral ítéli el Izabella tanácsosait. Az országot ért veszedelemért a tanácsosokra hárítja a felelősséget, mert elég könnyelműen hitelt adtak Szolomán szavainak.

Kemény - Horváth Mihály véleménye alapján - hasonló rugókra építi fel Martinuzzi jellemét: lángoló hazafiság, lángoló nagyravágás.

Izabella a barát nagyravágására céloz, amikor Buda ostroma alatt Turgoviccsal beszélve így nyilatkozik: "Tanácsosaim a trónt nem a jogért védik, mert arról a váradi békében lemondtak, hanem uralkodni szeretnek."/78/

A barát hazaszeretétét pedig az író magának, Fráter Györgynek a szájába adott szavakkal hirdeti, amikor a barát mintegy önmaga előtt igazolni akarja politikáját, azt a tényt, hogy Buda elfoglalásáig miért tartott a törökkel, s ezután miért pártolt a némethez:

"De én, gondolá magában Martinuzzi, Magyarország területi épségét akartam visszaszerezni, még pedig egy magyar uralkodóház alatt. Most midőn tervem az eddigi uton lehetetlenné vált, s a viszonyok kényszerűsége tőlem áldozatot kíván, inkább dobom el a Zápolya-ház koronáját, hogy kivivhassam az ép és egész Magyarországot. Nem az én politikám-e a valódi hazafias, az igazán magyar? mi beccsel birhat előttem azon cél, hogy a szétdarabolt és szomszéd hatalmak közt felosztott országból egy hulladék tizenöt vagy husz megyéből összeférceltessék magyar születésű herceg számára, s hogy kegyelemből tengen addig, míg valamelyik szomszéd a kezét rátenni veszélytelennek tartja."

/79/

A barát szívós, célratörő egyéniségével fáradhatatlanul keresi az új utakat:

"György" barát rejtélyes, céljaira árutakat is kereső, de kimeríthetetlen segélyforrásokkal bíró jelleme, azon perctől kezdve, midőn a tanácsosok a dívánból kivetvén, őrizet alá vetettek, romba dőlt politikai tervei helyébe új építményhez fogott... Jelleme szívósságát átvitte a politikába is. Szt. István koronájának területét egy fő alatt egyesíteni: ez volt törekvése. Ha a vallási villongások, ha a német birodalom zilált helyzete, s ha a francia politika iránya nem tette volna aránylag gyengébbé Ferdinándot, mint Zápolyát, kit a nemzeti párt rokonszenve és a török császár véduralma támogatott: akkor György barát csalhatatlanul Ferdinánd részére állott volna. Így azonban a Zápolya család ügyét pártolta s a törököt, melynek védhatalma alatt Magyarországot visszaállítani remélé.

Elhatározott lévén e célra nézve, nem volt válogatós az eszközökben. Az álnok, a tettetés, a ravaszság, a jól játszott ingadozás bizonyos pontig csak annyi értékkel bírtak az ő politikájában, mint e vétkekkel szembevetett erények.

Az ó-budai sátorban Szolimán császár levette álarcát, s a védurból hódítóvá lett, még pedig az álnokság oly fegyvereivel, melyeket maga helyén Martinuzzi sem vett volna meg... hogy le kell a trónról léptetni a Zápolya családot a váradi szerződés végrehajtása által, s Ferdinándhoz vonva az egész nemzetet, kell Magyarország egységét létesíteni." /80/

Keménynek Fráter Györgyről alkotott felfogását felfedezhetjük Horváth művében, ahol hasonló ítéletet olvashatunk jelleméről és politikájáról.

A lényeges különbség az, hogy Horváth Mihály mindvégig menti őt: míg Kemény, ha tettének jogosultságát elismeri is, végeredményben elítélőleg szól felőle.

A költői igazságszolgáltatás szempontjából Kemény felfogása teljesen indokolt, mert a történetíró, ha jogosultnak is tartja Fráter György politikáját, az írónak nem szabad szentesíteni a kétszínűséget a legnemesebb cél szolgálatában sem.

Ugyancsak Kemény ítélete érződik Izabella gyűlöletet lehelő és diadalt jósoló szavaiból, melyek a regény befejezésében Martinuzzi később bekövetkező bukását sejtetve egyuttal az igazságszolgáltatást hirdetik az őt ért erőszakos halálban. Itt Izabella természetesen csak jóslat formájában mondhatta el azt, amit Horváthnál Izabella válaszában olvashatunk, melyet Castaldo levelére írt, ahol Martinuzzi megölését tudatják vele.

A királyné jóslata - mely Fráter Györgynek - a gyűlölt kormányzónak bukását hirdeti így szól:
"Már hallani vélem a győzelmi zenét... Martinuzzi meghalt, s jóslom neked, erőszakos halállal." /81/

A regény egy másik helyén fény derül Izabella és Martinuzzi kapcsolatára; s megtudjuk, hogy a királyné heves nő lévén, gyakran neheztelt tanácsosaira, és telve volt bosszuvágygal, különösen Martinuzzi ellen.

Martinuzzi nem egy könnyen elhessenthető káprázat rabjának bizonyul. Nem csupán kétes értékű külpolitikai örökség szószólója, hanem Erdély és a Részek gazdasági életének, katonai önellátásának nagyszerű szervezője is volt.

1550-51-ben véghezvitt tettei szinte Hunyadihoz méltóak. Az ő vezetésével a Tündérkert népe nemcsak Izabella intrikus környezetének támadását veri vissza, hanem a török basákét és a román vajdákét is.

Az egyszerű emberek megéreztek benne szószólójukat. /Egyébként a barátot élete végén - Ferdinándhoz intézett levele tanulsága szerint - a jobbágysors könnyítésének gondolata foglalkoztatta./ Helyesen felismerte ezt az író is, amikor első regényében 1838 körül így beszéltette a később Martinuzzit eláruló alvinci várnagyot:

"Tán nem tudjuk mindnyájan, hogy a helytartót imádja a nép s gyűlölik a cifra urak." /82/

Husz év telt el azóta s Kemény már a ragyogó államférfiakért sem lelkesedik, ha az "európai sulyegyent" számitáson kívül hagyják.

Fráter Györgyről alkotott véleménye szigorubb lesz, mint az utolsó százhusz esztendő különböző szemléletű történetíróié általában véve.

Martinuzzi alakjáról eltűnik már az a "titkos s ellenállhatatlan erő", amely vonzotta fiatalkorában, ábrándos ravaszsága miatt elbukik.

Izabella joggal veti Martinuzzi szemére a kétszinűség káros voltát.

Helyesen ismeri fel: az ábrándos hiszékenység éppoly végzetes lehet az országra, mint a legravaszabb diplomáciai fondorlat.

Werbőczy

Martinuzzi ellentétéként jelenik meg a műben Werbőczy, akit könnyen hívó optimizmusából csalódásai sem tudnak egészen tragikus haláláig felrázni. Ennek az érzékelésre viszi bele az író az egykori nagy népszónok beszédeibe a naiv hiszékenységet, amely néha már a komikum határát surolja.

Werbőczy regénybeli szereplésének egész folyamán érezzük, hogy fölötte a sors, a Nemesis hatalma uralkodik, amely nemcsak őt sodorja veszélybe, hanem egész környezetét, sőt magát a hazát is, amelynek megmentésén fáradozik. Talán senki sem kívánja nála jobban hazája szabadságát és függetlenségét, mégis kockáztatja, sőt elsősorban ő sodorja veszedelembe, mert optimizmusa rövidlátóvé teszi a helyzettel kapcsolatosan.

Kemény nemcsak erre az egy motívumra építi fel Werbőczy jellemrajzát, hanem több lényeges tényezőt és szenvedélyt is beleszó.

A regény egyik legsokoldalubb szereplője. Nevetséges optimizmusa mellett van benne vallásosság, tudományszeretet, önámítás, hazafiság, hiuság és emberség. Kemény is csatlakozik Szalay álláspontjához, Werbőczyt "a tolnai, a rákosi, a hatvani politika" hagyományaitól elszakadni nem tudó egyénnek rajzolja meg, aki innen hozta életidegen ragaszkodását a jogszabályokhoz, az országgyűléshez.

Buda török kézre való átengedését a szultán táborából legszívesebben a rendek elé vinné. Jellemének egyik fő vonása a hiuság: tulbecsüli érveit, szónoki tehetségét.

Fráter György "használatatlan ideológként" tartja számon, s nem kevésbé negatív az az ítélet sem; miszerint: "Werbőczi a mohácsi vész előidézésében egyik fő tényező volt." /83/

Kemény Werbőczi alakjának megteremtésénél sokat kölcsönzött Verancsicstól.

Az ő jellemzése szolgált alapul Werbőczi egész regénybeli szereplésének megírásához, Nemcsak adatokat, hanem jellemvonásokat is vett át tőle. Pl.: Werbőczi tulzott optimizmusa sem költői fikció, hanem történelmi alapja van Verancsicsnál, akire különben maga a költő utal, amikor Szolimán basa lakomájáról beszél, melyet Werbőczi tiszteletére adott.

Különösen Werbőczi végnapjainak és halálának rajzában bizonyítható be Verancsics hatása.

Werbőczi öröme - Szolimán basától nyert elégtétele - Elemér erőszakos megöletése miatt, amelyben ő a magyar jogszolgáltatás diadalát látta, történelmi hitelességű tény. A basa Werbőczi kiengesztelésére adott lakomája, Werbőczi vallásos áhitata, amely még a lakoma után is templomba készíti, halálának körülményei, a mérgezés gyenuja, mind olyan vonások, melyet Kemény Verancsicstól vett.

De hát beszéljen az idézet:

"Ha Verancsics Antal püspök nem írta volna meg, alig hinnők, hogy a Korán rendelete ellenére Szolimán basa fényes terítékű és izletes étkekkel ellátott lakomáján sok pohár bor ürítettett a török császár jólétéért és különösen a magyar nép boldogságáért.

A basa köszöntött Werbőczire, Werbőczi a basára, s csak a janicsár csapat vezére, mint ó-dívatu török, forgatta csodálkozással szemeit a vig cimborákon." /84/

Werbőczi súlyos tragédiáját ábrándos hiszékenysége okozta:

"Tévedésemnél is nagyobb kinokat szenvedek, ha halálom erőszakos volt, tanulságul szolgálhat azoknak, kik természetelleni szövetségekbe biznak." /85/

Az író Martinuzzi alakjánál hangsúlyosabbnak érzékel-teti Werbőczyt, tévedését láthatólag időszerűbbnek tartja Martinuzziénál, s a saját viszonyaira is jellemzőbbnek.

A Zord idő Werbőczyje Szalay elképzelésének bélyegét is magán viseli, de Kemény új vonásokkal tárgyilagosabbá és megértőbbé tette személyét.

A tragikum erejét azzal növeli, hogy hőse jószándékát, szimpatikus vonásait, sőt helytállását és kitartását is hangsúlyozza.

Werbőczy alakjának Kossuthéhoz közelítése is Szalay-féle vonás.

Jellemzése mögött azokat a vádakat ismerjük fel, amelyek Kossuthra is vonatkoztathatók.

Kemény szerint Werbőczy az "elbizottság maszlagával" táplálta a nemzetet oly korszakban, amikor a nyomoruság meg-érzésére és bűnbánó magabaszállásra kellett volna ráéb-reszteni.

Minden gyarlóságával azonban az igazság, a jogfolytonos-ság megszállott embere. A nyers erő, a hazug ámitás mesz-sze áll jellemétől, ezért szeretetünk és megbecsülésünk naggyá teszi alakját.

Az országtanácson elmondott beszédével súlyos tragikai vétséget követ el, mivel a török ajánlat veszélyét hely-telenül ítéli meg.

Werbőczi realitásérzékének hiányát igazolja az a tény is, hogy a katasztrófa bekövetkezését ugyan minden rossz következményeivel együtt felfogta, de azt már nem volt képes megérteni, hogy egy elvben is csalódott. Makkai érvelése szerint: "Kemény Werbőczi alakjában mintázta meg minden zord idők magyar tragikumát... Werbőczi egységes benyomásu, de sok összetevőből alakuló magyar jellem.

A törvényalkotás forradalmár mestere, a kishemesség bálványozott ügyvédje a főurak ellen, a maga géniuszától folytonosan megmámorosodó szónok, akinek a szó az élete, több az igazságnál és a tethnél, szerénykedve gőgös, alázatoskodva hiu, a maga igazságával szemben féktelenül optimista, nyílt és jóhiszemű." /86/

Turgovics

Kemény történelemszemléletének Werbőczinél és Martinuzziénál is élesebb példája: Turgovics tragikuma. Súlyosan vétkezik, mert összeesküvéssel próbálja megoldani azt, amit az író szerint csak a történelmi igazság felismerése, az erkölcsös cselekvés oldhat meg.

A körülmények akarata ellenére sodorják bele a sajnálatos ténybe: neki kell bevezetni a törököt a fővárosba.

Tragikuma annál nyomasztóbbnak tűnik, hogy ő, aki "csendes boldogságra" született, szinte észrevétlenül kerül a közélet veszélyes forgatagába.

Ebből származó kétségbeesése, önvádja, lelkiismeret-furdalása talán a legmeghatóbb jelenete a regénynek.

A megindító párbeszéd keretében, melyet Turgovics a királyi palota előcsarnokában Bornemiszával folytatott, az író beleszötte Turgovics végzetes szereplésének egyes mozzanatait.

A boldogtalan Bornemiszta szemrehányó vádjaiból, ki miatta lett földönfutóvá, megtudjuk, hogy Turgovics a királyné parancsából hogy akarta társaival kezére játszani árulás útján Buda várát.

Ezért mondja neki Bornemiszta:

"Jaj nekünk tizenhármunknak, kik a királyné parancsolatából a Boldogasszony czintermén át a kis kapun akartuk bebocsátani Roggendorf generálist." /87/

Vagy valamivel alább:

"Jaj a tizenhármaknak, kik Budavárát királynéjok parancsából ezelőtt öt héttel Ferdinánd kezére akarták játszani." /88/

Kemény Turgovics sorsának bemutatásában visszatér a Gyulai Pál-ban ábrázolt végzetszerűséghez.

Ez a szemlélet arra is rádöbbsent: az író nem vár külső hatalmaktól segítséget, szerinte csak önmagunkhoz tarthatunk. A Turgovics sorsában bekövetkező tragikum bizonyos erkölcsi nihilizmust is hordoz magában.

El kell viselni a sorsot, a szenvedést, sőt magát az önbecslés elvesztését is.

Sajnos, a Roggendorffal összeesküvő Turgovics lesz az az ember, aki a janicsárokat bevezeti Budára:

"Turgovics kényszerű árulása pedig az irónikus tragikum kiélezett, felfokozott drámaiságu helyzetet hozza létre." /89/

Turgovics bűnössége alig érezhető, sorsában épp az a szomorú, hogy egyéniségéből nem következik a tragikus vétség; az ő kiszolgáltatottsága: az egész nép kiszolgáltatottságát próbálja megérteni velünk.

Ez az ember egy átlagos, értelmes, jószándéku egyén, aki hivatalos és házi kötelességeit hiven teljesíti, nem irigylő más emberek boldogságát, de ha teheti, a magáén is fáradozik.

Tragikus sorsa erőteljesen példázza: a történelmi helyzeteket csak az erkölcsileg makulátlan cselekvés mentheti meg.

"A kiszolgáltatottság tragikuma ez, ikertestvére a szőke Pistáénak, bár annál egy ponton újszerű: amaz családját vágyott kimélni, a főbíró kivált gyenge idegrendszere miatt riadt vissza a vértanúságtól." /90/

Az irónikus tragikai helyzet remek példája a Turgovics végzetét magábafoglaló levél. A tragikum elve abban érvényesül, hogy Turgovics meghajol a kényszer előtt.

A szenvedések sztoikus vállalása lesz osztályrésze, melyet számára a vallás sem enyhít.

Egyetlen elégtétele az, hogy a hiszékeny Werbőczivel szemben a valóságot hősieen elfogadja.

Felismeri a jelen iszonyu voltát, de tudja: nem tehet ellene semmit. A valóságot ugyan "holt tetem"-nek érzi, s a nemzet lassu "rothadásának" elviselésére legbülcsebbnek a sztoikus belenyugvást tartja.

Kemény is így gondolkodott 1861 után, s néha önmagát is azok közé számította, akik a politikai áldozataiként élnek tovább, még mások vigasztaló ábrándokba próbálják keresni a kiutat.

Frangepán

Kemény a politikai és erkölcsi elvek hirdetését a ritkán színpadra lépő Frangepán Orbánra ruházta. "Frangepán, akiben Kemény egy korai Zrinyi Miklóst /a költőt/ rajzol meg, az önzetlen és ideális hős és a reális, józan politikus sajátos egységét, ebben a társaságban megdöbbenően hat ihletével és logikájával." /91/

Magas rendű lelki rokona Kemény kedvelt lovagtipusának. Történelmi életlátása ugyan anakronisztikus, de szerelmi érzése őszinteségével a Mikes-fiuk rokonává teszi az író.

A filozófikus államférfiként messzi jövőbe néző Frangepán óv Fráter György 1541 utáni nagy terveitől, tudja, hogy az ország egyesítése hosszú időn át "délibáb" marad.

Izabellához intézett bucsuszavai árulkodnak álláspontjáról:

"... Nem hiszem, hogy felséged a legmagasabb polcon, a trónon ne érezte volna azt, mit minden utas tapasztal, hogy tudniillik a fény nem melegít eléggé, mihelyt igen emelkedett pontra árasztja világítását. A hegy, melyen a nap sugara égni látszik, hidegebb, mint a homályos völgy. Alkalmasint nincs Európa uralkodói között egyis, ki oly könnyen mondhatna le a hatalomról, mint felséged, kivált ha szívének vonzása a szétszaggatott Magyarország egyesítésének eszméjét elősegithetné. De a században, fájdalom, éppen hazánk egysége lehetetlen, s minden kísérlet csak új török hódításokra vezetne. Nem az a baj, mert a török rendkívül erős, de mert Európa rendkívül gyöngye. Vallási villongások apasztják erejét, nincs összetartó eszméje, az érdekközösség mély érzése nem törhet magának utat, a régi alá van ásva, az új készülletben, s inkább csak homályos törekvés, mint kitűzött cél." /92/

Frangepán bucsueszméje Keményé is, hiszen a kiegyezést hirdető író megalkuvásnak tekinti a célt, melyért harcol, de ennek ellenére vallja: a "nemzetiség" szempontjából csak ez az egyedüli helyes út.

Frangepán Orbán éppoly tudatosan mond le az ország egyesítésének tervéről, mint Kemény a nemzeti függetlenségről, amely a nemzetiségi törekvések miatt az ország széthullását eredményezné.

"A végzet tehát mint egy maga írja felséged elébe a török védelem alatti maradást, még pedig utógondolatok nélkül." /93/- jelenti ki Frangepán, aki az egyedüli járható utat akarja megmutatni.

Kemény Zsigmond is hasonlóképpen vélekedik az Ausztriával való kompromisszumról.

A tanulság: el kell fogadni a végzetet, vagyis: a teljes függetlenségről való lemondást.

A szomorúság némi optimizmust is hordoz magában:

"De a gondviselés kegyelme gyakran rejt a keserűbe is valami vigasztalót, hogy ne szokjunk el sem a reménytől, sem a szeretettől, s a szétdarabolt magyar föld részei teljesíthetnek külön oly hivatást, melyet együtt bizonyos korszakokban képtelenek volnának betölteni." /94/

Végeredményben Ferdinánd királysága "Nyugat-Európával szorosb összeköttetéseinket tarthatja fenn" /95/, Izabella Magyarországára viszont "sokáig lehet a nemzetiség védelmezője s a magyar alkotmányos élet egyedüli föntartója." /96/

Kemény a kiegyezésből ugyanazt a tanulságot vonja le, ami Izabella korára is érvényes: az összeköttetést Nyugattal, valamint a magyar nemzetiség védelmét.

A távlatadás derűjét azonban több dolog veszélyezteti. Vajon, ki követi a mű közéleti fontosságu szereplői közül a kolostorba vonuló Frangepán tanácsát? Csak Izabella, hiszen Martinuzzi az ellenlábasa lesz, Werbőczy ábrándokat kerget, Petrovics jelentéktelen marad.

Izabella

A királyné tudatában van küldetésének, "a nemzeti-ség védelmezése, a a magyar alkotmányos élet" egyedüli fenntartása terén. Megtanulta egy életre, amit Frangepán Buda elvesztése után elkére kötött!

Kemény a történeti személyek rajzában legtöbb szabadsággal Izabella alakjánál él; még ha a kelletténél erősebben is eszményíti, történeti vonásai nem lépik át az igazság határait.

Az özvegy helyesen látja, hogy tanácsosainak téves politikája mennyire veszélyezteti a hazával együtt az ő trónját is, inkább Ferdinánddal akar szövetséget kötni, mint a török kegyelméből Magyarország királynéja lenni.

A török szövetségtől elsősorban katolicizmusa rettentí vissza. Szerencsés tulajdonságaival a "korszak legjobbjai"-t a maga oldalára tudja állítani, akiket ahazaszeretet a törökgyűlölet, a szerencsétlen királyné sorsa iránti hódolat és részvét gondolatai foglalkoztattak.

Frangepán Orbánt - a korszak legnemesebb érzelmeinek megtestesítőjét - érezzük elsősorban mellette, akit Izabella egyéniségében a királynő, az anya, és a szép nő sorsa egyaránt megragad. Sőt hódolata a titkos szerelem rajongásáig fokozódik; s ennél fogva, amikor a helyzeten változtatni nem tud: önmagát áldozza fel. Szerzetbe vonul, bár tudja, hogy vonzalma rokonérzelmet keltett Izabella szívében is, aki a bucsuzásnál "... forróbbnak tartá e csókot, mint a hideg tisztelet kiszabta, s reszketőbbnek az ajkat, mint a leendő remete életmegvetése követeli." /97/

Izabella Martinuzzival való veszekedésének egyik fő oka: a majd négy évtizeddel idősebb aszkéta pap és kincstartó nem tartja helyesnek az életvidám királyné nagy költségeit.

A másik ok: kifejezetten rosszállja kényeztető gyermek-nevelési módszerét.

A szép királynőnek nincsenek "országos" elképzelései, de van benne egy nagy adag hiuság, női bosszuvágy.

Az író joggal emlegeti "rögeszmeig vitt uralkodói szomját", "éhes nagyravágyását."

A valódi Izabella inkább csak érzéki szépségével és szerencsétlen sorsával inspirálta Keményt a "hódoló" jellemzésre. A híres forráskutatók - Loósz István, Salamon Ferenc - a királyné portréjának eszményitettségében egyetértettek.

Barnabás és Elemér

A mű legmélyebb, s egyben a romantikus szemlélethez olykor visszatérő tragikum-változatát Elemér és Barnabás sorsa példázza. Párhuzamos életutjuk kerete adja a regény szerkezetének gerincét.

Deák Dora két lovagja: merő ellentét.
Elemér a jószágot, a szeretetet, a segítőkészség megtestesítője, míg Barnabás rut külseje sötét lelket takar.
Dorka néni így vélekedik Barnabásról:

"Őrült volt ő, ki a kór rohamai között mindig az égő parazsat kereste, hogy a kazalba vesse be, s a terjedő lángokban gyönyörködhessek." /98/

Az országos felfordulás idején megtalálja a lehetőséget, amellyel mindent felégethet maga körül, mint renegát keresztény templomokat szentségtelenít meg, így szandzsák béggé emelkedik. Vetélytársa kezétől pusztul el, de sikerének nem örülhet tartósan.

A budai török főparancsnok - mint nehezen kormányozható egyént - eldobja.

A diák vérszomjas tette: a zárójelenetben - igaz akaratlanul - Dorka asszony halálát okozza. Meghalt az egyetlen élőlény, akit Barnabás szeretni tudott. /Dorát inkább csak mohón kívánta/

Felvetődik a kérdés: lehet-e katarzis forrása egy eszelős súlyos bűnhődése?

A válasz egyértelműen nemleges.

A regény lélektanának legfinomabb rajzai közé tartozik Barnabás támadó vonzalmának bemutatása:

"De a lélek csodálatos rejtélyei közé tartozott az is, hogy midőn a diák sötét kedélye a gyűlölet élvezetébe merült, ugyanakkor támadt keblében bizonyos, bár még elmosódott és határozatlan érzés Elemér iránt, mely némileg hasonlított a vonzalomhoz." /99/

A "tisztulás" útja nincs elzárva Barnabás elől, hiszen az őt támogató Komjáti Elemér iránt lassan bajtársiasságot kezd érezni. Az erkölcsi emelkedés grafikonja éppen a csúcsponthoz ér, amikor Elemér - kissé meggon-
dolatlanul - magára hagyja - mintegy kiszolgáltatva baljós véletlenek összetalálkozásának és kétségbeejtő szenvedé-
lyeinek.

Barnabás - a magyar várkapitányból budai törökbasá-
vá átvedlő, sérült lélek, cinikus és nihilista renegát - a
romantikus démoniség megtestesítője.

Beöthy Zsolt mutat rá A tragikum című monográfiájá-
ban /1885/ a lényeges különbségre Hamlet és Barnabás
vonatkozásában: miszerint Hamlet csak bitorló és testvér-
gyilkos nagybátyját gyűlöli, Barnabás pedig mindenkit,
aki örülni tud az életnek.

A diák lelkének eltorzulását az író igen megalapozott
pszichológiai ismeretekkel ábrázolja.

Az idegrendszer kóros elváltozásáért felelős környezeti
tényezők számbavétele és a mélybe zuhanó lélek belső áb-
rázolása annak bizonyítéka, hogy Kemény a nagyepika szá-
mára olyan új területet igyekezett meghódítani, melyeket
majd Dosztojevszkij regényei ismertetnek meg az európai
olvasóközönséggel.

"Eszmény és eszménytelenség, ideál és reál ellentéte
ekkoriban válik az irodalom témájává; Az ember tragédiája
Luciferje és Barnabás rokonok abban, hogy mindketten az
50-es évek végén terjedni kezdő mechanikus materializmus
szemléletét képviselik." /100/

Elemér a keresztény civilizáción nevelődött költő, romantikus humanista. Nagyrészt önhibája miatt bukik el: őszintén hiszi, hogy Barnabást meg tudja változtatni, jobb belátásra fogja bírni.

Nehezen érthető Elemér viselkedése. "Éles figyelőtehetséggel birván" miért védelmez egy veszélyes félőrültet, miért vállalkozik annak átnevelésére?

A humanizmust hirdető Elemér ajkáról gyönyörűen csengenek a szavak:

"Nem az együttérzés emel-e föl a porból, s győz meg az emberiség magasabb hivatásáról? Aki a részvétet nem ismeri, vagy hideg bölcsességében felül áll az embereken, vagy aljas indulataival alább süllyedt az állatoknál." /101/

Ugyanazt az áldozatos idealizmust hirdeti, mint Az ember tragédiája Ádámja.

Egyéniségében van valami a romantikus korszak költőtípusából: ő is az ellenállás dalait énekli a Hét vezérben, akárcsak a 40-50-es évek haladó költői.

Vétsége szintén - könnyelműséggel párosuló - romantikus egyéniségéből fakad.

"Életem legsötétebb oldala a könnyelműség, melyre a rosszul palástolt szerelem csábított." /102/

Bár Elemér szerepeltetése teljesen beleillik a regény korába, egész érzélemvilága és gondolkodásmódja mégis inkább egy Mátyás király korában élő, humánus tetteket véghezvivő egyénre emlékezteti az olvasót.

Komjáti Elemér származásáról és korábbi életéről igen keveset árul el az író. A fantázia elevensége jóval többet sejtet Elemér sorsáról, mint amennyit Kemény leír róla.

Származásáról elsősorban a két Deák testvér tesz több alkalommal említést, az ő udvarukban tartózkodik, mint Deák Dora ének- és lantmestere. Az utalásokból arra következtethetünk, hogy "jobb családból" származhatott, s Werbőczyhez őszinte hála fűzte.

Dora iránt érzett szerelme igazi őszinte érzés, korántsem vonható párhuzamba Barnabás erotikus rögeszméjével:

"A tengernek vannak határai, de az ő szívének sötét hullámain nem köti határokhoz sem az értelem, sem az önbecsülés, sem a törvény, sem az erkölcs." /103/

Deák Dániel és István

A két öreg Deák testvér, Dániel és István az író képzeletének szülöttai: a kor tehetetlenségét ábrázolják. Még mindég a dicső mult és az ő "nagy vitézségük" emléken élősködnek.

Nemcsak harcképtelenek, hanem tehetetlennek is bizonyulnak, amikor a veszély idején segíteni akarnak pártfeleiken, és a félszeg Barnabás diákot - kinek kezében sohasem volt fegyver - elküldik maguk helyett a táborba harcolni.

A Deák-családnak Werbőczivel való rokoni viszonya azonban történeti hitelességű.

Werbőczi ugyanis anyai ágon a Deák-családdal közeli rokonságban állott; ezt a tényt Horvát István: Levélgyűjtemény Verbőczi István emlékezetéhez című oklevélgyűjteményéből megtudhatjuk.

Kemény művében a két megöregedett Deák testvér sem a politikai életben, sem a harcmezőn nem játszik aktív szerepet, az író mégis történeti színben akarja őket feltüntetni.

Politikai pártállásukról annyit árul el Kemény, hogy kezdetől fogva belső meggyőződésből Zápolya pártján állottak.

Ifjukorukban több harcban jelesen vitézkedtek. 1532-ben Kőszeg ostrománál vívtak és részt vettek Esztergom megvédsénél is. A fiatal korukból említett néhány epizód és a Werbőczivel való hiteles rokonságuk elég indok arra, hogy a korrajz keretébe beilleszthetők legyenek.

4.

A Zord idő szerkezete

A mű szerkezete sok vonatkozásban hasonlít Kemény: A rajongók című művének szerkezetéhez. Az író ebben a regényében is több párhuzamos meseszálát vezet egy időben. A cselekmény törzsét Barnabás és Elemér szorosan összefonódott sorsa jelzi. A főszál az országos politika krónikája. A regényben mellékágként szerepel a Deák-család és Dorka története.

A mű három részre oszlik.

Az első rész során a főszál és mellékvonal alig válik el egymástól. Igaz, a két ifju elhagyja a Deákok várát, de az otthonmaradottak minden akciója szinte velük kapcsolatos. A mű első szakaszában történelemformáló személyek nem lépnek fel. A második rész jóval összetettebb, a nagypolitikai döntések ebben összpontosulnak. Ennek a résznek az első négy, valamint az utolsó két fejezetéből Barnabás és Elemér sorsa kimarad. Itt jelennek meg az öt frontos történelmi szereplők: Izabella, Werbőczy, Martinuzzi, Frangepán Orbán és Turgovics.

A befejező részt igen dinamikus váltakozások jellemzik: először Izabella és Fráter György viszályának lehetünk tanúi, a 3-4. fejezet az Elemér - Barnabás szál rajza, az 5-6. fejezetben Deákékhoz vezet az író, majd a 7-8.-ban a főszereplők ragyogóan megformált tragikus végzete teljesedik be.

A néhány életben maradt szereplővel - Deák Istvánnal, illetőleg Izabellával és Dorával a zárójelenetek foglalkoznak. Kemény szerkesztése meglehetősen mozaikszerű, nincs meg a közös történelmi gravitáció a regény különféle rétegeiben létező személyek számára: Werbőczy társaival együtt a török uralmat szeretné elviselhetőbbé tenni, az erdélyi udvarban levőket pedig az ország újraegyesítésének dilemmája foglalkoztatja.

A struktúra lényege szempontjából kissé feleslegesnek érezzük Deákék és Óvári harcának viszonylag hosszadalmas megörökítését, hiszen az itteni kicsinyes légkörről már az első rész is tudósít bennünket.

Érdekes a szerkezet képe, ha azt vizsgáljuk, mennyiben sikerült az egység megteremtése az idősíkoknak a megszokottnál gyakoribb felcserélése ellenére.

Hiszen a regény cselekménye nem csupán 1541 júniusától októberéig halad, hanem gyakori a visszapillantás az utolsó évtizedekre, s néha előretekintés is történik. Az író gyakran visszanyúl Barnabás családjának krónikájához. Barnabás tragikumának rugóit mutatja a közelmúlt felidézése, míg az országtanácsosok visszaemlékezései a nemzeti katasztrófa előzményeit sejtetik.

Buda ostromáról éppugy tudomást szerzünk, mint a váradi békéről, vagy Werbőczy sztambuli követségeiről. A regényben Martinuzzi lelkiismeretfurdalása - Török Bálint elvesztése miatt - legalább annyira jól sikerült részlet, mint Turgovics remekbeszabott, tragikus iróniával átszőtt sorsa. Az előrejelzések skálája igen gazdag: történetbölcseleti hangnem jellemzi Frangepán Orbán szavait, de töprengésre késztet a szomorú pillanat Deákék levelének elindulása láttán:

"Mire elérkezik, Budavárában sokat nem talál úgy, ahogy kellene." /104/

Kemény a rejtélyek megfejtését nem alapozta a szerzői mindentudásra.

Művében - fokozatosan tágitva a szemhatást nem a külső szemlélő nagy látószögéből ábrázolt, hanem szereplő személyek álláspontjáról közelítve örökítette meg a tényeket.

A regény igen szép példája az alkotói beleélésnek. Az ebből származó önkorlátozás természetesen nem az egyetlen komponense a történet világának. A ragyogó struktúra is igazolja: a verejtékes forrástanulmányokra épült, önfeledtnek látszó multidézés rajza a legmodernebb üzenet a jövőnek.

A mű nyelve

Kemény Zsigmond stílusa irodalmunkban szinte egyedülálló, e miatt a stiláris különbség miatt sosem tudott igazán népszerűvé válni.

Vannak ennek a stilusnak nagy értékei is, éppen ezért nem lehet művéről lerántani, ahogy Móricz is megkísérelte. Az egyik szembetűnő vonás Kemény szentenciózus hajlama. Szeret maximákat írni, tud is, és nem akármilyeneket. Egy-egy mondatba olykor lenyűgözően mély és bonyolult gondolatokat tömörít bele. Gondoljunk csak a Zord idő című regény haldokló Werbőczijének utolsó szavaira, vagy a theatinai szerzetbe készülő Frangepán Orbán megdöbbentő erejű belső monológjára.

Figyelemreméltó az elfogult Makkai Sándor véleménye Kemény stílusáról:

"A valóság az, hogy Kemény Zsigmond stílusához a magyar olvasónak hozzá kell nőnie, vagyis utol kell érni azt, aki a stílusban megelőzte korát. Kemény stílusa csak egy átlátszóbb, felületesebb, könnyedebb lelkületű irodalmi korban látszhatott nehézkesnek és avatagnak." /105/

Vitathatatlan: Kemény stilárisan is olyan újításokat hozott a magyar prózába, melyek hatással voltak az utána következő irónemzedékre, mégis a kifejezőkészsége hat bénítóan az olvasóra.

Kemény stílusa olyan régies, mintha a század elején írt volna. Ez a szóhasználat még irodalmunk "vaskorából" való. Ennek ellenére a Zord idő stílusa néhol rendkívül tömör és frappáns, bár a pátoz sajátosságait igen nehezen, vagy egyáltalán nem mellőzi az író.

A stílus tömörsége különösen jól érzékelhető abban a jelenetben, amikor az építés közben folyó párbeszédet egy-egy ilyen mondat szakítja meg:

"Kövek zuhantak le" /106/ , Dorka "gerincén hideg nyargalt át, a félelem fagya." /107/

A töröktől rettegő Izabellára a győzelmi hírek így hatnak: "Mennyi örömhír fellellegzi be Izabella arcát." /108/ Az író határozott erejű drámaisága bizonyos shakespeare-i hatást tükröz, de benne van robbanó lelkének forró izzása is.

A szenvedőkre kimondott szentenciája amelyet Dorához intézve Izabella szájába ad, önmagára is érvényes:

"A valódi szerencsétleneket én olyan titkos társaság tagjainak tekintem, kik mentül magasabb avatottságban részesültek, annál kevesebbek által ismert jelekkel adják tudtul helyzetüket. Én rajtad most először vettem észre társaságunk legfelsőbb rangjának jelét." /109/

V.

Összegzés

- 1/ Kemény: Zord idő című műve mesterien érzékelteti, hogy a politikai változás, melyet a feldarabolt országban a török uralma idézett elő, sajnálatos állapotot eredményezett az erkölcsi életben és gondolkodásban egyaránt, s ebben a szomorú helyzetben nincs semmi biztató. Teljes nyomorával és züllöttségével feltárul előttünk a török hódítás e korszaka, melyet nem nagyjából és külsőségeiben rajzol meg az író, hanem bemutatja legaprólékosabb részleteiben, hogy a mult viszontagságaiból politikai és erkölcsi okulást adjon az olvasónak.
- 2/ Kemény Budavár rajzát az ostrom idején és után Verancsics Antal munkái alapján írja le, s egy érdekes művészi fogással a mű egyik szereplője, Komjáti Elemér szavaival beszéli el.

A kísérteties éjjeli harc leírását azonban - amikor a budai őrség egyesülve a török sereggel megtámadja Roggendorf táborát - Kemény nem Verancsics munkája alapján örökíti meg /bár ott szintén megtalálhatta volna a szükséges adatokat/ Másodkézből, Szalay: Magyarország története című művéből vette át, pedig Szalay leírása ezen a helyen elsősorban a Verancsics-féle magyar krónika nyomán készült.

Az okot vizsgáló hipotézisek szerint: amire Keménynek szüksége volt, szószerint találta Szalay művében, még stilisztikai változtatást sem kellett végeznie. S Kemény Zsigmondnál, kiben a nyelvi kifejezőképesség elmaradt az írói alkotóerő mögött, ez könnyen elképzelhető jelenség.

Buda elfoglalásának rajzánál ugyan a modern történetírók munkái közül Horváth Mihály: Utyeszenich Frater György élete című művét is felhasználta, amely 1859-ben jelent meg a Történelmi Zsebkönyvben.

Horváth műve alapján írta pl.: azt a részletet, amikor a szultán az ország egy részének birtokbavétele céljából hatalmas sereggel Buda alá érkezve, csausz-basát nagy kísérettel és ajándékokkal küldi Izabella udvarába, hogy a basa titkon tudomást szerezzen a Zápolya-ház viszonyairól.

Igen feltűnő a hasonlóság Horváth művével abban a részletben is, ahol az ország sorsáról tanácskozó divánt, majd annak további tanácskozásait mutatja be az író. Kemény a különböző érvelések jellemző bemutatásához, ahol a szószegés, a kapzsiság, valamint a helyzet szerencsés felismerése játszotta a főszerepet, úgy tűnik, semmit sem tartott lényegesnek hozzátenni.

Kemény művének Horváth Mihály munkája alapján rögzített sorai között csupán az a különbség: Kemény a két ellentétes véleménnyel előhozakodó basát közelebbről is meghatározza, amikor az egyiket az anatóli basának, a másikat pedig a belgrádi kormányzónak nevezi.

Az író a történet fonalát továbbvezetve, a kifejezések átvételével ismét elárulja tulajdonképpeni forrását.

Igy Budavár megszállását - a janicsárok által - Szalay nyomán beszéli el. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy ezt a részletet Szalay is a Verancsics-féle krónika nyomán írta.

A regénynek az a részlete pedig, amely a szultánnak Budavárba való ünnepélyes bevonulásáról és annak mohamedán szertartások szerint történt birtokbavételéről szól, teljes egészében Verancsicsnak Ioviushoz írt levele alapján készült.

3/ Kemény történeti éleslátását éppen a kor politikai áramlatainak megörökítésében és bírálatában árulja el; s hogy ezt mennyire tudja szembesíteni a történeti hűséggel, történelmi személyeinek jellemzésénél láthatjuk.

Martinuzzi alakjának megformálásakor Horváth Mihálynak Frater Györgyről írt életrajzát tartotta lényegesnek az író, mégis husból és vérből való emberré az ő teremtető képzelete tette.

A kor káros politikájának szomorú áldozata a műben a budai főbíró: Turgovics Miklós, akit a körülmények arra kényszerítenek, hogy bevezesse a törököt a fővárosba. A budai bíró alakjának rajzát részben Szalay műve, részben pedig Verancsics magyar krónikája teszi hitelessé.

Turgovicséhoz hasonló művészi rajzát adja Kemény a szerencsétlen Bornemisza Tamás dult lelkiállapotának is, amikor Turgovicsal találkozik, s őt okolja családjá és vagyona elvesztéséért. A krónikás Verancsics pár soros jellemzése Bormenisza Tamásról, mesteri rajzzá lesz Kemény tollában, akárcsak az ostrom idején álruhába öltözött Podmaniczky János portréja.

Kemény Izabella alakjához ugyan meglehetősen sok történeti anyagot kölcsönzött Verancsicsától és Szalaytól, de az írói fantázia szabadságát is érvényesítette oly mértékben, hogy a királyné történeti vonásai mégis hitelesek maradtak.

Verancsics műve alapján készült a csecsemő királyfi kíséretének díszes és ünnepélyes felvonulása is a szultán táborába. Magát a fogadtatás módját megtaláljuk a krónikában is, de ami erre vonatkozóan ott tényszerű anyag, az Kemény regényében izgalmas lélektani rugókból kibontakozott valóság.

Azok a sorok, amelyekben az író elmondja, hogy míg a király kísérete a szultán sátrában mulat, addig a

janicsárok csellel megszállják a várost, a Verancsics Antalhoz írt latin nyelvű levél egy részlete nyomán készült.

Verancsics krónikájában fellelhető az is, hogy a török veszedelmes és kétszínű nyájassága mekkora csalódás árán józanította ki a küldöttség tagjait a török barátságból. Zárkózott hallgatásuk minden beszédnél hangosabban kiáltó önvád téves politikájuk kudarcá miatt.

Kemény Izabella királyné történetének vázolásában a számára kijelölt tartományba való megérkezése után több mint 10 évnyi időközt átugrik és ott folytatja, ahol a királyné Ferdinánd javára lemond jogairól.

Az ünnepélyes szerződési jelenetnél az írónak Istvánffy latin nyelvű krónikája szolgálhatott alapul.

A naivan hiszékeny, törökbarát Werbőczy figurája sem egyértelműen költői fikció, hanem - elsősorban Verancsics műve alapján - igen hiteles történelmi személyiségrajz.

Az eredetiség szívet magánviselő Werbőczy - miután halálos ágyán tévedéseit belátva tragikus keserűséggel hirdeti téves politikáját - igazi részvétet érdemlő hőssé lesz.

- 4/ A fennmaradást biztosító politikát a regényben - a teljes mértékben költött szereplő - Frangepán Orbán képviseli, akiben Kemény egy korai Zrinyi Miklóst /a költőt/ rajzol meg.

A megalkuvást hirdető Frangepán az író gondolatainak szócsöve. Frangepán gondolkodása teljesen rokon Kemény elképzelésével: a magyar történelem megalkuvásokra tanít, s ezek a megalkuvások sajnos kényszerűek, elkerülhetetlenek.

A regény a magyar függetlenség történelmi lehetőségét egyértelmű pesszimizmussal ítéli meg, s a ki-egyeezést, az Ausztriához fordulást végzetszerű szükségnek hirdeti.

A mű igazi jelentőségét és ujszerűségét a téma és a probléma kötődéséből nyeri, mely alkalmasnak bizonyult arra - éppen a történelmi hűség miatt - hogy egy igazi nagyformátumu eszmeregény alapjául szolgáljon.

A regényben feltárt történelmi valóság az író gazdag fantáziájának remeklésével párosul.

A mű izgalmas motiválású fiktív epizódjai, költött alakjai szerves egészet alkotnak a valóság tényeivel, azért lesz a sokszinű történésanyagból igazi nagyszabásu remekmű.

VI.

Jegyzetek

/1/	Sötér István: Nemzet és haladás Akadémiai Kiadó.Bp.1963.	445.oldal
/2/	Sötér István: Nemzet és haladás	446.oldal
/3/	Sötér István: Nemzet és haladás	447.oldal
/4/	Péterfy Jenő munkái A Kisfaludy Társaság megbizásából kiadja a Franklin-Társulat Budapesten Év nélkül	41-42.oldal
/5/	Péterfy Jenő munkái	44.oldal
/6/	Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. Akadémiai Kiadó,Bp.1970.	157.oldal
/7/	Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849. előtt.	59.oldal
/8/	Kemény Zsigmond naplója Benkő Samu bevezetője Magyar Helikon 1974.	104.oldal
/9/	Kemény Zsigmond naplója	116.oldal
/10/	Kemény Zsigmond naplója	116.oldal

/11/	Sőtér István: Nemzet és haladás	474.oldal
/12/	Sőtér István: Nemzet és haladás	475.oldal
/13/	Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt.	136.oldal
/14/	Kemény Zsigmond naplója Benkő Samu bevezetője	98.oldal
/15/	Kemény Zsigmond naplója	122.oldal
/16/	Kemény Zsigmond naplója	122.oldal
/17/	Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt.	137.oldal
/18/	Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt.	140.oldal
/19/	Sőtér István: Nemzet és haladás	486.oldal
/20/	Kemény Zsigmond: Sorsok és vonzások Szépirodalmi Könyvkiadó Bp.1970.	87.oldal
/21/	Kemény Zsigmond: Élet és irodalom Szépirodalmi Könyvkiadó Bp.1971.	148.oldal
/22/	Kemény Zsigmond: Élet és irodalom	147.oldal
/23/	Sőtér István: Nemzet és haladás	498.oldal
/24/	Kemény Zsigmond Élet és irodalom	192.oldal

/25/	Sőtér István: Nemzet és haladás	507.oldal
/26/	Nemeskürty István: Önfia vágta sebé Magvető Kiadó, 1975.	477.oldal
/27/	Istvánffy Miklós: A magyarok történe- téből Magyar Helikon 1962.	160.oldal
/28/	Istvánffy Miklós: A magyarok történe- téből	162-163 oldal
/29/	Nemeskürty István: Önfia vágta sebé	493.oldal
/30/	Istvánffy Miklós: A magyarok történe- téből	179.oldal
/31/	Istvánffy Miklós: A magyarok történe- téből	175.oldal
/32/	Magyarország története II. egyetemi tankönyv Tankönyvkiadó Bp. 1962	14.oldal
/33/	Kemény Zsigmond: Élet és irodalom	158.oldal
/34/	Nagy Miklós: Kemény Zsigmond Bp. 1972.	192.oldal
/35/	Sőtér István: Nemzet és haladás	554.oldal
/36/	Jancsó Béla: Irodalom és közélet Kriterion Könyvkiadó Bukarest 1973.	159.oldal

/37/	Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond Zord idő című regényének forrásaihoz ITK.1904.	289.oldal
/38/	Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond Zord idő című regényének forrásaihoz	289-290. oldal
/39/	Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond Zord idő című regényének forrásaihoz	295.oldal
/40/	Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond Zord idő című regényének forrásaihoz	297.oldal
/41/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő Szépirodalmi Könyvkiadó 1975.Bp.	620.oldal
/42/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	629.oldal
/43/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	633.oldal
/44/	Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond Zord idő című regényének forrásaihoz	290.oldal
/45/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	690.oldal
/46/	Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond Zord idő című regényének forrásaihoz	290.oldal
/47/	Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond Zord idő című regényének forrásaihoz	52.oldal

/48/	Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond Zord idő című regényének forrásaihoz	54.oldal
/49/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	728.oldal
/50/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	746.oldal
/51/	Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond Zord idő című regényének forrásaihoz	52-53. oldal
/52/	Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond Zord idő című regényének forrásaihoz	174.oldal
/53/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	779.oldal
/54/	Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond Zord idő című regényének forrásaihoz	290.oldal
/55/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	788.oldal
/56/	Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond Zord idő című regényének forrásaihoz.	174.oldal
/57/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	794.oldal
/58/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	796.oldal
/59/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	799.oldal

/60/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	813. oldal
/61/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	813. oldal
/62/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	815. oldal
/63/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	816. oldal
/64/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	850. oldal
/65/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	943. oldal
/66/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	947. oldal
/67/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	948. oldal
/68/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	952. oldal
/69/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	969. oldal
/70/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	972. oldal
/71/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	973. oldal

/72/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	973.oldal
/73/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	976.oldal
/74/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	977.oldal
/75/	Sőtér István: Nemzet és haladás	556.oldal
/76/	Salamon Ferenc: Dramaturgiai dolgozatok Bp.Franklin-Társulat Magyar Irod.Intézet és Könyvnyomda 1907.	469.oldal
/77/	Sőtér István: Nemzet és haladás	557.oldal
/78/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	644.oldal
/79/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	798.oldal
/80/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	753.oldal
/81/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	977.oldal
/82/	B.Kemény Zsigmond: Hátrahagyott munkái Bp.1914.	103.oldal
/83/	Nagy Miklós: Kemény Zsigmond	203.oldal
/84/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	945.oldal

/85/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	952.oldal
/86/	Makkai Sándor: A Zord idő Nyugat.1932.2.félév	38.oldal
/87/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	645.oldal
/88/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	645.oldal
/89/	Sőtér István: Nemzet és haladás	562.oldal
/90/	Nagy Miklós: Kemény Zsigmond	205.oldal
/91/	Makkai Sándor: A Zord idő	38.oldal
/92/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	774.oldal
/93/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	775.oldal
/94/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	775.oldal
/95/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	775.oldal
/96/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	775.oldal
/97/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	776.oldal
/98/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	876.oldal

/99/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	807.oldal
/100/	Sőtér István: Nemzet és haladás	564.oldal
/101/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	742.oldal
/102/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	809.oldal
/103/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	816.oldal
/104/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	620.oldal
/105/	Makkai Sándor: A Zord idő	41.oldal
/106/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	603.oldal
/107/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	610.oldal
/108/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	645.oldal
/109/	Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő	973.oldal

VII.

Névmutató

Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt 8;
9; 12; 13; 15. oldal

Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből 28; 31; 35;
36. oldal

Jancsó Béla: Irodalom és közélet 43. oldal

Kemény Zsigmond: A rajongók Zord idő 51; 51; 52; 55;
58; 60; 64; 65; 66; 66; 67; 70; 70; 70;
71; 75; 85; 86; 86; 86; 88; 89; 89; 89; 89;
89; 91; 92; 93; 94; 97; 98; 100; 100; 103;
104; 104; 104; 104; 106; 108; 109; 110;
110; 111; 114; 117; 117; 117; 117. oldal

Kemény Zsigmond: Élet és irodalom 17; 19; 22; 39. oldal

B. Kemény Zsigmond: Hátrahagyott munkái 94. oldal

Kemény Zsigmond naplója 9; 10; 10; 13; 13; 13. oldal

Kemény Zsigmond: Sorsok és vonzások 16. oldal

Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond Zord idő című regé-
nyének forrásaihoz 44; 45; 45; 50; 55; 56;
57; 58; 61; 62; 65; 65. oldal

Magyarok története II. Egyetemi tankönyv 37. oldal

Makkai Sándor: A Zord idő 99; 103; 116. oldal

Nagy Miklós: Kemény Zsigmond 41; 97; 101. oldal

Nemeskürty István: Őnfia vágta sebét 25; 34. oldal

Péterfy Jenő munkái 5; 6. oldal

Salamon Ferenc: Dramaturgiai dolgozatok 90. oldal

Sótér István: Nemzet és Haladás 4; 4; 5; 12; 12; 16; 20;
22; 42; 90; 90; 101; 109. oldal

Köszönetemet fejezem ki Dr. Csukás István professzor urnak,
a munkámhoz nyújtott igen lelkiismeretes segítségéért.

15-65/1980.

.....bksz.

Dr.Szántó Imre elvtársnak
tszv.egyetemi tanár

Sághy Ilona

Tárgy: doktori szigorlata.....

Melléklet: 1 db disszertáció

H e l y b e n

Professzor Elvtárs!

Mellékelve Sághy Ilona: Művészet és történelmi valóság Kemény

Zsigmond: Zord idő című regényében

.....

című doktori értekezését tisztelettel felkérem, hogy azt megbírálni sziveskedjék. Legyen szabad Professzor Elvtárs szíves figyelmét felhívnom tanácsülésünk ama határozatára, amely a bírálat elkészítésének és benyújtásának legkésőbbi határidejét a kézhezvételtől számított harmadik hónap utolsó napjában állapította meg.

A mellékelt értekezést a bírálat elkészítése után sziveskedjék átadni tanszéke könyvtárasának leltárba vétel és a könyvtárban való olhelyezése céljából.

Szeged, 1980.máj.21. ....

Csukás István

.....
dékán

A kiadvány hiteles:

Dr. Magyar Éva
főelőadó

Elpták: Dr.Csukás István prof. ....

Dr.Szántó Imre prof. .... társbíráló